

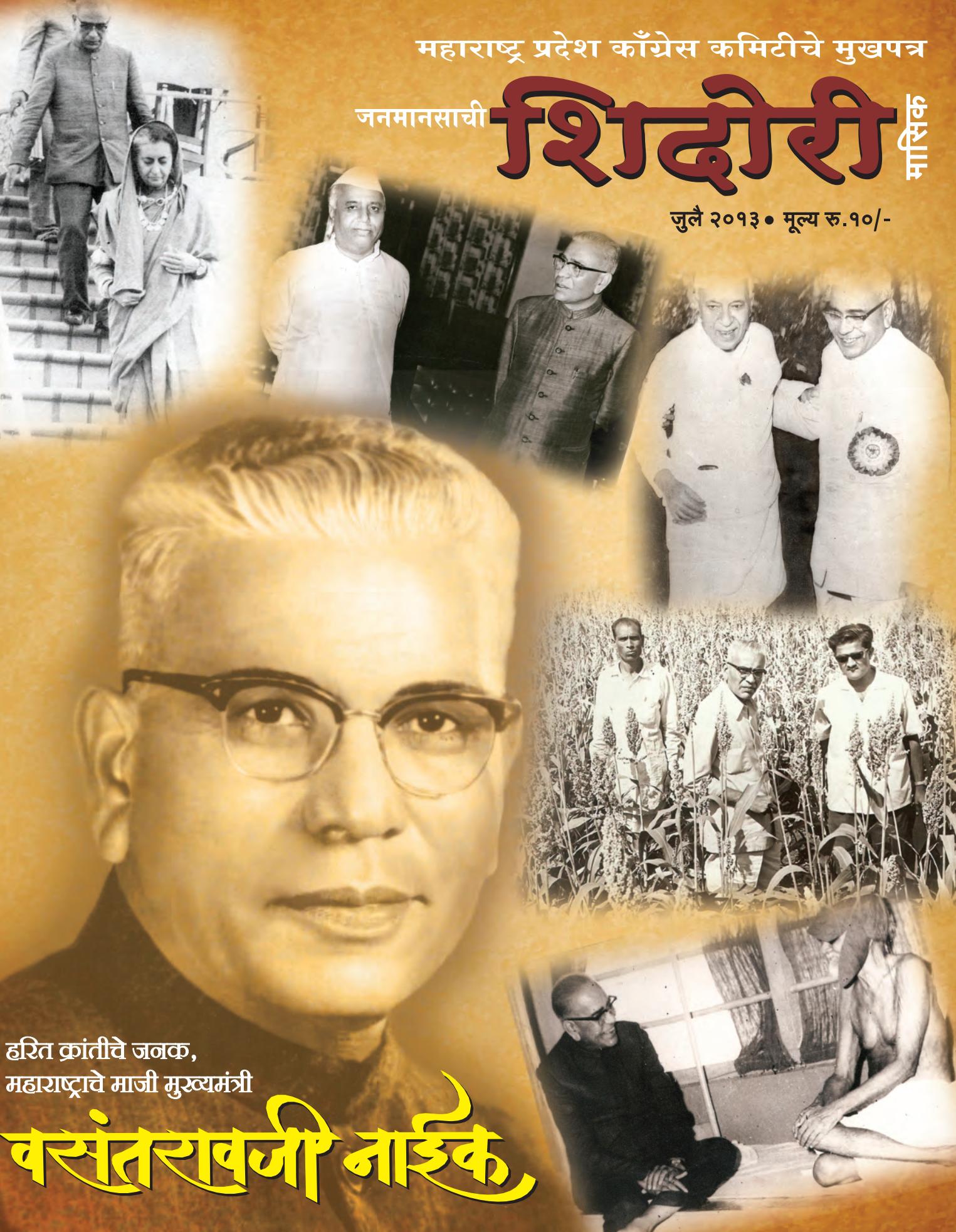
महाराष्ट्र प्रदेश काँग्रेस कमिटीचे मुख्यपत्र

जनमानसाची

शिवायरी

मासिक

जुलै २०१३ • मूल्य रु. १०/-

हरित क्रांतीचे जनक,
महाराष्ट्राचे माजी मुख्यमंत्री

वसंतरावजी नाईक

भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीचे जनक,
थोर स्वातंत्र्य सेनानी, समाज सुधारक

लोकमान्य टिळक

यांना जयंती निमित्ताने

विनाम आभिवादन

महाराष्ट्र प्रदेश काँग्रेस कमिटीचे मुख्यपत्र

जनमानसाची

शिदोरी

मासिक

■ वर्ष ४ थे ■ अंक : १ ■ जुलै २०१३

- मुख्य संपादक

माणिकराव ठाकरे

अध्यक्ष : महाराष्ट्र प्रदेश काँग्रेस कमिटी

- संपादक

ॲड. गणेश पाटील

सरचिटणीस : महाराष्ट्र प्रदेश काँग्रेस कमिटी

- कार्यकारी संपादक

दत्तात्रय उर्फ सुनील रा. खांडगे

- संपादकीय सदस्य

माणिकराव जगताप : सरचिटणीस-म.प्र.काँ.क.

अरुण मुगदिया : सरचिटणीस-म.प्र.काँ.क.

संजय बालगुडे : चिटणीस-म.प्र.काँ.क.

- मुख्यपृष्ठ व सजावट

संजय कदम, संदेश कशिलकर

प्रचिता ग्राफिक्स, भायखळा, मुंबई-२७.

- मुख्य कार्यालय

टिळक भवन, काकासाहेब गाडगीळ मार्ग,
दादर (प.) मुंबई - २५.

शिदोरी यापुढे <http://www.myct.in/mpcc.aspx/shidori>
संकेतस्थळावर उपलब्ध

मूल्य रु. १०/-

वार्षिक वर्गणी रु. १००/-

पंचवार्षिक वर्गणी रु. ५००/-

पक्षांतर्गत कार्यक्रम, प्रतिक्रिया, लेख
shidoricongress@gmail.com
यावर पाठवावे.

या अंकात व्यक्त
केलेल्या मतांशी
संपादक सहभत
असतीलच असे
नाही. (सर्व वाद
मुंबई न्यायकक्षेत)

■ संपादकीय	०४
■ शेतकऱ्यांचा कळवळा	०८
■ जलसंधारण मंत्र	१२
■ गाव महान तर देश महान	१५
■ दुर्दम्य इच्छाशक्ती	१८
■ दूत पर्जन्याचा	२०
■ आर्जव पण खंबीर	२६
■ जीवनयात्रा	३१
■ आमचे मुख्यमंत्री	३३
■ हायब्रिडला प्रोत्साहन	३६
■ विनम्र राज्यकर्ता	३७
■ अनंत आमुची ध्येयासक्ती	४०
■ पायाभरणी आणि उभारणी	४३
■ रत्नपारखी वसंतराव	४८
■ फोटो गॅलरी	५०

हे मासिक मालक महाराष्ट्र प्रदेश काँग्रेस कमिटी यांचेकरिता मुद्रक, प्रकाशक, संपादक ॲड. गणेश रमेशराव पाटील यांनी ह्यामा ऑफसेट प्रिंटिंग प्रेस, म्युनिसिपल इंडस्ट्रीयल इस्टेट, केशवराव खाडे मार्ग, भायखळा (प.), मुंबई - ४०० ०२७ येथे छापून महाराष्ट्र प्रदेश काँग्रेस कमिटी, टिळक भवन, काकासाहेब गाडगीळ मार्ग, दादर (प.), मुंबई - ४०० ०२५. येथून प्रसिद्ध केले. MAHMAR/2010/33438

मातीचा सुगंध आणि पिकांचा बहर जाणणारा नेता

माजी मुख्यमंत्री आणि हरितक्रांतीचे
प्रणेते स्व. वसंतराव नाईक

व

संतराव नाईक म्हणजे संयमी राजकारणी आणि उत्तम प्रशासक. सतत ११ वर्षे महाराष्ट्राचे मुख्यमंत्रीपद भूषवणारे नेता म्हणून त्यांचा आदराने उल्लेख केला जातो. स्व. वसंतराव नाईक यांचे आर्थिक, सामाजिक आणि राजकीय विचार राज्यालाच नव्हे, तर देशाला योग्य दिशा देणारे ठरले आहेत. वसंतराव नाईक यांना शेतकऱ्यांच्या प्रश्नांची उत्तम जाण होती. त्यांनी अनेक लोकोपयोगी निर्णय घेतले. त्यांनी केलेल्या कृषी विद्यापिठांच्या स्थापनेमुळे आजही राज्यातील शेतकऱ्यांना फायदा होत आहे. महाराष्ट्राला अन्नधान्यात स्वावलंबी बनवण्यात त्यांचा सिंहाचा वाटा आहे. गोरगडीबांचा विचार करणारा आणि सामान्यांना न्याय मिळवून देणारा नेता म्हणून त्यांच्याकडे आदराने पाहिले जाते. महाराष्ट्र राज्याच्या चौफेर प्रगतीसाठी त्यांनी सतत प्रयत्न केले. वसंतराव नाईक यांनी पुरोगामी, समृद्ध, आणि विकासाभिमुख राज्य म्हणून महाराष्ट्र राज्याला उदयास आणले. नाईक यांचे विविध क्षेत्रातील योगदान केवळ महाराष्ट्रालाच नाही, तर संपुर्ण देशासाठी लाभवायी ठरले. स्व. वसंतराव नाईक यांचा जन्म १ जुलै १९१३ रोजी झाला. यंदा १ जुलै २०१३ रोजी त्यांच्या जन्माला १०० वर्ष पुर्ण होत आहेत. १ जुलै २०१२ ते १ जुलै २०१३, हे संपुर्ण वर्ष आपण त्यांचे जन्मशताब्दी वर्ष म्हणून साजरे केले. त्यांच्या जीवनाचे प्रत्येक पान

उलगडताना, आजचा समृद्ध आणि विकासाभिमुख महाराष्ट्र साकारण्यामध्ये त्यांच्या मुलभूत योजना कारणीभूत आहेत. याची प्रचिनी येते.

आपला देश गरीब आहे, महाराष्ट्र गरीब आहे, हे वारंवार सांगत बसू नका! शेतात राबून उत्पादन वाढविण्याचा शेतकरी जिददीने प्रयत्न करीत आहे, त्याचा हिरमोड करू नका. जमिनीच्या मालकी वर समाधान न मानता जमिनीची सुधारणा किती केली? तिचा कस किती वाढवल? त्यावर किती पिंकं घेता, याकडे लक्ष द्या!, असे वसंतराव नाईक म्हणत. सहृदयता, उमदेपणा, चिकाटी, जिदद, व्यवहारी दृष्टी, आणि कष्ट करण्याची तयारी, यांचा अवीट मिलाफ असलेला नेता म्हणून स्व. वसंतराव नाईक यांची ओळख आहे. महाराष्ट्राची जडणघडण करण्यात वसंतराव नाईक यांनी अतुलनिय काम केले आहे. शेती आणि शेतकऱ्याला प्रतिष्ठा देताना, स्वालंबनाचा महामंत्र त्यांनी दिला. महाराष्ट्राच्या सकारात्मक बांधणीत, त्यांचा मोठा वाटा आहे. रोजगार हमी योजनेचा प्रणेता, एकाधिकार कापूस खरेदी योजनेचा उद्गाता, १९७२ च्या दुष्काळातील गावतळ्यांचा निर्माता आणि हरित क्रांतीचा प्रणेता अशा उत्तूंग कार्यानी वसंतराव नाईकांचा इतिहास लिहीला गेला आहे. मुंबई शहराचा रचनाकार, राज्यातील चार कृषी विद्यापिठे आणि 'सिडकोचा' निर्माता म्हणून वसंतराव

जमीन सुधारणा म्हणजेच 'लंड रिफॉर्म्स' हा कायदा महाराष्ट्रातच पहिल्यांदा करण्यात आला. 'कसेल त्याची जमीन' ही भुमिका महाराष्ट्राने संपुर्ण देशात सर्वप्रथम राबविली. देवस्थानाची इनामे सोडल्यास, बाकी सर्व जमीनदान्या रद्द करण्यात आल्या. शेतकऱ्यांना तसेच कष्टकऱ्यांना यामधून मालकी हक्काची जमिन मिळाली. शेतीच्या विकासातील वसंतराव नाईकांचे निर्णय म्हणजे मैलाचे दगड ठरले आहेत. या प्रत्येक टप्प्यावर नवी दृष्टी मिळाल्याने राज्याच्या प्रगतीला मोठा हातभार लागला आहे. वसंतराव नाईकांनी

नाईकांचे नाव महाराष्ट्राच्या कोंदणात सुवर्णाक्षरांनी लिहीले गेले आहे.

महाराष्ट्राचे माजी मुख्यमंत्री वसंतराव नाईक यांचा जन्म १ जुलै १९१३ रोजी पुसद तालुक्यातील 'गहूली' येथे बंजारा समाजातील सधन शेतकरी कुटूंबात झाला. १९३७ साली बी.ए. आणि १९४१ मध्ये त्यांनी एल.एल.बी. पदवी प्राप्त केली. धोरणात्मक आणि लोककल्याणकारी निर्णय घेणे आणि त्यांची यशस्वी अंमलबजावणी करणे हे वसंतराव नाईकांचे वैशिष्ट्य होते. शेतीला आईची उपमा देणाऱ्या वसंतरावांचा स्पर्श महाराष्ट्रातील शेतीला झाला. आणि राज्यात हरितक्रांती झाली. राज्याला अन्नधान्य उत्पादनात स्वयंपुर्ण करण्याचा भाग म्हणून वसंतरावांनी संकरीत ज्वारीच्या उत्पादनाची मोहीम जोमाने राबविली. संकरित जातीच्या बियाणांच्या उत्पादनाचा कार्यक्रम त्यांनी राबविला. महाराष्ट्र अन्नधान्याच्या उत्पादनाच्या बाबतीत स्वयंपुर्ण व्हावा यासाठी वसंतरावांनी ध्यास घेतला होता. नुसत्या घोषणा न करता संपुर्ण राज्यात आधुनिक शेतीच्या माध्यमातून शेती उत्पादन वाढवून राज्य अन्नधान्यात स्वयंपुर्ण करण्याचा त्यांनी निर्धार केला होता.

वसंतराव नाईक मुख्यमंत्री असतानाचे काळात,

'महाराष्ट्र राज्य बियाणे महामंडळ' म्हणजेच 'महाबीज' ची स्थापना केली. या महामंडळाच्या माध्यमातून सुमारे ५० पिकांचे उत्पादन आणि वेगवेगळ्या २५० जातीचे संशोधन करण्यात आले. त्यामध्ये विविध डाळी, तेलबिया, कापूस, संकरित ज्वारी यांच्या जातीचा समावेश आहे.

वसंतराव नाईक मुख्यमंत्री झाल्यावर उद्योगांच्या विकेन्द्रीकरणाला गती आली. महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळाच्या जमिनीवर उद्योग उभे राहीले. मुंबई, पुणे, ठाणे या शहरांच्या भोवती केन्द्रीत झालेला उद्योग ग्रामीण भागात पोहचला. अंटोमोबाईल, केमिकल, इलेक्ट्रीकल इंजिनिअरीग, आय.टी., फार्मास्यूटीकल अशा विविध क्षेत्रात उद्योग उभे राहिले. वसंतराव नाईक यांच्या काळात २८ हजार १९८ उद्योग एमआयडीसी वसाहतीमध्ये सुरु झाले. २ हजार ४२२ किलोमिटर रस्ते या काळात एमआयडीसी साठी बांधण्यात आले. शेतीबरोबर उद्योगाला विकेन्द्रीत करून वसंतराव नाईक यांनी महाराष्ट्राचा समतोल अतिशय योग्य प्रकारे साधला.

आज संपुर्ण देशाच्या विकासाची गुरुकिल्ली ठरलेली 'मनरेगा' ही महाराष्ट्राच्या रोजगार हमी योजनेची सुधारीत आवृत्ती आहे. थोर समाजसेवक आणि स्वातंत्र्य सेनानी

जनमानसाची शिंदोरी

वि.स.पाटी यांच्या संकल्पनेतून साकार झालेल्या या योजनेला वसंतराव नाईक यांनी कायद्याचे स्वरूप मिळवून दिले. आज एस.टी. च्या तिकीटांमागे जो अधिभार आहे. तो रोजगार हमी योजनेसाठी महाराष्ट्र विधानसभेने एकमताने मंजूर केलेला कर आहे. रोजगार हमी योजनेतून दुष्काळी तालीक्यात अनेक पाझार तलाव, साठवण तलाव, पाटबंधारे आणि नाला बंडीगांची असंख्य कामे उभी राहीली आहेत. या योजनेने महाराष्ट्रात क्रांती केली आहे.

सन १९६१ मध्ये पुण्याजवळच्या पानशेत धरण फुटून आलेला महाप्रलय आणि १९६६ मध्ये आलेला कोयना भूकंप, या महाराष्ट्राची कसोटी पाहणाऱ्या आपत्ती होत. अशा प्रसंगी वसंतरावांनी केलेल्या मदत आणि पुनर्वसनाच्यां कामांना तोड नाही. अन्नधान्याचा पुरवठा करण्यापासून तर सर्वच बाबतीत वसंतराव नाईकांनी जातीने लक्ष दिले. केवळ तीन महीन्यात त्यांनी सर्वांचे पुनर्वसन केले. त्यामध्ये महाराष्ट्राची एक पंचवार्षिक योजना मागे पडली. विकास कामासाठी असलेला पैसा कोयना पुनर्वसनामध्ये अग्रक्रमाने खर्च करावा लागला. म्हणूनच भूकंपग्रस्तांचे पुनर्वसन होतू शकले.

वसंतराव नाईक यांच्या निर्धारामुळे नागपूर जिल्ह्यात सुमारे २५०० मेगावॅट प्रतिदिन, ईतक्या वीज निर्मितीचा औषिक वीज निर्मिती प्रकल्प उभा राहिला. पारसचे औषिक वीज केन्द्र आणि उजनीचा महाकाय प्रकल्प वसंतराव नाईकांच्या कामांची आजही साक्ष देतात. सोलापूर जिल्ह्यातील उजनी प्रकल्पासाठी वसंतराव नाईकांनी अर्थसंकल्पात भरपूर तरतूद करून दिली होती. त्यांच्या प्रयत्नामुळेच हा प्रकल्प साकार झाला. शंकरराव चव्हाण पाटबंधारे मंत्री असताना त्यांनी वसंतराव नाईक यांच्याकडे जायकवाडी प्रकल्पासाठी सातत्याने आग्रह धरला होता. कोयना धरणासारखेच मराठगडयात मोठे धरण व्हावे यासाठी नाईकांनी संमती दर्शविली. जायकवाडी धरणासाठी अर्थसंकल्पात टप्प्या टप्प्याने सुमारे १२०० कोटी रुपये त्या काळी मंजूर करून, हा प्रकल्प वसंतराव नाईकांनी प्रत्यक्षात उभा केला. यवतमाळ जिल्ह्यातील अरुणावती धरण, परळीचे औषिक वीज केन्द्र, विदर्भातील अपर वर्धा धरण हे प्रकल्प वसंतराव नाईकांच्या कामाची साक्ष देत आजही दिमाखात उभे आहेत.

दक्षिण मुंबईत विविध उद्योगांच्या आस्थापनासाठी कार्यालये स्थापन करण्यासाठी जागा शिल्लक नव्हती. वसंतराव नाईकांच्या प्रयत्नाने मोठया प्रमाणावर समुद्रात भराव टाकून सुमारे ६ हजार चौरस मिटर जागा उपलब्ध करण्यात आली. आज ज्या जागेवर मित्तल टॉवर, मेकर टॉवर, दलामल टॉवर अशा टोलेंजंग इमारती उभ्या आहेत, त्या १९७० च्या आसपास समुद्र बुजवून उभ्या करण्यात आल्या आहेत. मटक्याला चाप लावण्यासाठी वसंतराव नाईकांनी महाराष्ट्र राज्य लॉटरीची सुरुवात केली. कामगार वर्गाच्या आयुष्याची मटक्यातून होणारी धुळधाण थांबविण्यासाठी त्यांनी हा निर्णय घेतला. भिवंडीची भीषण दंगल आटोक्यात आणण्याची कामगिरी, नवी मुंबई शहराची रचना करून शहरात पायाभूत सुविधांची निर्मिती तसेच पाम बीच रस्त्याची निर्मिती अशी अनेक कामे वसंतराव नाईकांच्या कार्याची साक्ष

जुलै २०१३

जनमानसाची शिंदोरी

देतात.

सन १९७१ ते १९७४ या काळात ग्रामीण विद्यूतीकरणाच्या धडक योजना वसंतराव नाईकांनी राबविल्या. दर महिन्याला विद्यूत मंडळाच्या अधिकाऱ्यांशी बैठक घेऊन ग्रामीण वीजपुरवठा आणि शेतीपंपाचा पुरवठा याची माहीती ते स्वतः घेत होते. या कामात त्यांची विद्यूत मंडळाच्या कामावर थेट देखरेख होती. ते मुख्यमंत्री असताना राज्यात ११ लाख ७८ हजार १९६ किलो वॅट वीज निर्मिती केली जात होती. त्यांच्या काळात महाराष्ट्रातील सुमारे एकत्रूतियांश पेक्षा जास्त खेड्यांना वीजपुरवठा करण्यात सरकारला यश आले. आत्ताचे वानखेडे स्टेडीयम हे वसंतराव नाईकांची देणारी आहे. अवघ्या दोन वर्षात रेल्वेसह सर्व मंजूर्या घेऊन ते पुर्ण करण्यात आले.

सलग सव्वा अकरा वर्ष महाराष्ट्राच्या मुख्यमंत्री पदावर राहणारे वसंतराव नाईक हे आपल्या कामाविषयी अत्यंत समाधानी होते. महाराष्ट्राने मला भरपूर काही दिले आहे. मी महाराष्ट्राचा सदैव कृतज्ञ आहे. महाराष्ट्राची सेवा करण्यातच माझी शक्ती भी खर्च करीन. महाराष्ट्र मोठा व्हावा, शेतकरी सुखी व्हावा, एवढीच माझी इच्छा आहे. असे ते म्हणत. ‘शेतकरी सुखी तर देश सुखी’ ही वसंतराव नाईक यांची संकल्पना होती. खादीच्या कपड्यांचा निटनेटका पेहराव आणि शांत परंतू प्रसन्नचित्त मुम्बा असे वसंतरावाचे व्यक्तिमत्त्व होते. त्यांचे शेती आणि शेतकऱ्यांवर निस्सीम प्रेम होते. महाराष्ट्रात हरितक्रांती यशस्वी करणारे नेते म्हणून, वसंतराव नाईकांचा उल्लेख केला जातो. वसंतरावांच्या कृषीक्षेत्रातील योगदानाचा गौरव म्हणून त्यांचा जन्मदिन ‘कृषी दिन’ म्हणून साजरा केला जातो. या दिवशी संपुर्ण राज्यात अनेक कार्यक्रम आयोजित करून कृषीक्षेत्रात भरीव योगदान देणाऱ्या शेतकऱ्यांना विविध पुरस्कार देवून गौरविले जाते.

महाराष्ट्र सरकारने १ जुलै २०१२ ते १ जुलै २०१३, असे संपुर्ण वर्षभर स्व. वसंतराव नाईक यांचा जन्मशताब्दी सोहळा साजरा केला. सरकारच्या वतीने राज्याच्या अनेक भागात, विविध कार्यक्रमांचे आयोजन करण्यात आले. राज्यातील दुष्काळी परिस्थितीमुळे हा जन्मशताब्दी समारोह उत्सवी स्वरूपात साजरा करता आला नाही. परंतु याच जन्मशताब्दी वर्षात जलसंधारणाचे अनेक कार्यक्रम राबवून दि. १ जून, २०१३ रोजी, एकाच दिवशी एकाच वेळी १४२३ सिमेंट नालाबांध बंधाऱ्यांचा लोकार्पण सोहळा साजरा करून,

महाराष्ट्र शासनाने एका वेगळ्या प्रकारे स्व. वसंतराव नाईक यांना आदरांजली वाहिली. वसंतराव नाईक यांच्या जन्मशताब्दी सोहळ्याच्या सांगता समारंभाला, मा. राष्ट्रपती प्रणव मुखर्जी हे कुलाबा येथील डॉ. होमी भाभा सभागृहात स्वतः उपस्थित राहीले. महाराष्ट्राला अन्नधान्यात स्वयंपुर्ण बनविण्याचे काम वसंतराव नाईक यांनी केले. त्यांचे योगदान फक्त महाराष्ट्रासाठीच नाही, तर संपुर्ण देशासाठी होते, असे गौरवोद्गार राष्ट्रपतीनी काढले.

महाराष्ट्राच्या हरीत क्रांतीचे जनक म्हणून वसंतराव नाईक यांना ओळखले जाते. मातीचा सुगंध आणि पिकांचा बहर त्यांना अधिक सुखद वाटायचा. शेतीवर प्रेम करणारा, शेतकऱ्याच्या घरात ज्वारीच्या पोत्यावरसुदधा सिंहासनासारखा बसणारा आणि अडाणी कट्करी लोकांना मंत्रालयात सहज प्रवेश मिळेल अशी व्यवस्था करून देणारा नेता असे वसंतराव नाईक यांचे वर्णन करता येईल. त्यांच्या तोडीचा नेता शोधूनही सापडणार नाही. हिमालयासारखे उत्सूंग व्यक्तीमत्व असलेले वसंतराव नाईक यांना, त्यांच्या जन्मशताब्दी निमित्ताने प्रदेश काँग्रेसचे विनप्र अभिवादन!!

माणिकराव ठाकरे

अध्यक्ष : महाराष्ट्र प्रदेश काँग्रेस
कमिटी

शेतकऱ्यांचा कळवळा असलेला दूरदृष्टीचा नेता

स्व. वसंतराव नाईक

- मुख्यमंत्री पृथ्वीराज चहाण

**आपल्या राज्यातला
सामान्य माणूस हा शेतीवर
अवलंबून आहे म्हणून
त्याचे कल्याण आधी
झाले पाहिजे ही त्यांची
धारणा होती. जेथे जाईन
तेथे शेतीचा प्रचार करीन,
शेतकऱ्यांच्या अडचणी दूर
करीन ही त्यांची भूमिका
होती. राज्यातील शेतीच्या
आधुनिकीकरणाचे संपूर्ण
श्रेय वसंतरावानाच द्यावे
लागेल... सांगत आहेत
मुख्यमंत्री पृथ्वीराज
चहाण.**

त: कृतीशील शेतकरी असलेले स्व. वसंतरावजी यांनी शेतकऱ्यांच्या प्रश्नांचा सर्वोच्च प्राधान्य दिले. नाईकसाहेबांना सलग १२ वर्षे मुख्यमंत्रीपदाची कारकीर्द लाभली. विदर्भातील यवतमाळ त्यामानाने मागासलेल्या जिल्ह्यात गहुली या छोट्याशा गावात त्यांचा जन्म झाला. अतिशय प्रतिकूल परिस्थितीत त्यांनी वकीलीपर्यंतचे शिक्षण घेतले. बंजारा समाजातील पहिले वकील असा त्यांचा लौकिक होता. डॉ. पंजाबराव देशमुख या नामवंत कायदेपेंडिताच्या हाताखाली त्यांनी वकीली सुरु केली.

शेती आणि शेतकऱ्यांच्या प्रश्नांना सर्वोच्च प्राधान्य देणाऱ्या नाईकसाहेबांना सलग १२ वर्षे मुख्यमंत्रीपदाची कारकीर्द लाभली. विदर्भातील यवतमाळ त्यामानाने मागासलेल्या जिल्ह्यात गहुली या छोट्याशा गावात त्यांचा जन्म झाला. अतिशय प्रतिकूल परिस्थितीत त्यांनी वकीलीपर्यंतचे शिक्षण घेतले. बंजारा समाजातील पहिले वकील असा त्यांचा लौकिक होता. डॉ. पंजाबराव देशमुख या नामवंत कायदेपेंडिताच्या हाताखाली त्यांनी वकीली सुरु केली.

महात्मा फुले, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, साने गुरुजी यांच्या विचारांचा आणि कार्याचा प्रभाव त्यांच्यावर होता. यातूनच ते समाजसेवकडे वळले. अनेक वर्षे ते पुसद नगरपालिकेचे अध्यक्ष होते. या काळात त्यांनी त्या परिसरात पुष्टक सामाजिक सुधारणा घडवून आणल्या.

१९५२ मध्ये देशातल्या पहिल्या सार्वत्रिक निवडणुकीत कांग्रेस पक्षातर्फे ते विधानसभेवर

जुलै २०१३

जनमानसाची शिंदोरी

राबविला. त्यांचीच प्रेरणा घेऊन आम्ही यावर्षी अवर्षणप्रवण ६ जिल्हांमध्ये सिमेंट नाला बांध बांधण्याचा खूप महत्वाकांक्षी कार्यक्रम हाती घेतला. याचे दृश्य परिणाम दिसू लागले आहेत. येत्या तीन वर्षात संपूर्ण राज्य दुष्काळमुक्त आणि टंचाईमुक्त करण्याचा आमचा निर्धार आहे. या निर्धारामागे स्व. नाईक साहेबांची प्रेरणा आणि मार्गदर्शन आहे.

मोठी धरणे आणि मोठे कालवे याएवजी नालाबांध, पाझर तलाव, बंधारे आणि छोटे सिंचन तलाव उभारण्यावर त्यांनी भर दिला. आजही हजारो कोटी रुपये खर्च करून सिंचनाचे मोठे प्रकल्प उभारण्यापेक्षा कमी खर्चाचे छोटे प्रकल्प आणि कालब्यांचे जाळे निर्माण करण्यावर आमचा भर राहणार आहे.

वसंतरावजींची शेती आणि मातीवर निस्सम भक्ती होती. त्यांच्या जीवनातून आणि कार्यातून ती क्षेणोक्षणी प्रत्ययाला येत असे. १९७२ च्या दुष्काळानंतर पुण्यातील शनिवारवाड्यासमोर केलेल्या भाषणात त्यांनी ‘दोन वर्षात महाराष्ट्र अन्नधान्याच्या बाबतीत स्वयंपूर्ण झाला नाही तर फासावर जाईन’ अशी भीष्म प्रतिज्ञा केली. त्यांच्या या प्रचंड आत्मविश्वासामुळे प्रशासकीय यंत्रणा जागृत होण्याबरोबरच शेतकऱ्यांच्या मनातही नवा विश्वास निर्माण झाला. त्यांनी कृषी खात्याचे अधिकारी, कृषी शास्त्रज्ञ यांना विश्वासात घेतले. भरघोस उत्पादन देणाऱ्या संकरित ज्वारीच्या संशोधित वाणाचा प्रचार आणि प्रसार त्यांनी एखाद्या झापाटलेल्या शास्त्रज्ञाप्रमाणे केला आणि याचा परिणाम म्हणून राज्यात हस्तिक्रांती झाली.

सलग १२ वर्ष मुख्यमंत्री पदावर राहूनही त्यांनी गहुली या आपल्या जन्मगावाशी असलेली नाळ तोडली नाही. पुसद तालुक्याच्या विकासाचे चिंतन ते आपल्या सहकाऱ्यांसोबत नेहमी करीत. डोंगरमाळांनी व्यापलेला पुसद परिसर सुजलाम सुफलाम व्हावा यासाठी त्यांनी पूस नदीवर धरण बांधले. या धरणामुळे आज या परिसराला समृद्धीचा परिसरपर्श झाला आहे. अकोल्याहून पुसदला मोठारीने आल्यावर ते थेट बंगल्यावरुन शेतीची वाट धरत असत. शेतामधल्या मातीत काळ्या आईची सेवा करताना ते स्वतःला धन्य मानत. राज्यात अनेक ठिकाणी दौऱ्यावर असताना सुटाबुटाले वसंतराव वाटेत थांबून थेट शेताच्या बांधावर जाऊन शेतकऱ्यांशी संवाद साधत असत.

आपल्या राज्यातला सामान्य माणूस हा शेतीवर अवलंबून आहे म्हणून त्याचे कल्याण आधी झाले पाहिजे ही त्यांची धारणा होती. जेथे जाईन तेथे शेतीचा प्रचार करीन, शेतकऱ्यांच्या अडचणी दूर करीन

जनमानसाची शिंदोरी

नागरी विकास अशा विविध क्षेत्रांना त्यांनी चालना दिली. वैज्ञानिक दृष्टीकोन, अविरतपणे काम करण्याची प्रवृत्ती, माणसांची पारख, सामान्यांचा कळवळा आणि प्रसन्नवाणी यामुळे त्यांचे व्यक्तीमत्व मृदू आणि सर्वांना हवेहवेसे वाटत असे.

स्व. नाईक यांच्या काळातील महत्वाचे निर्णय :

- ★ कापूस, ज्वारी, भात या पिकांची एकाधिकार पध्दतीने खरेदी करण्याचा महत्वपूर्ण निर्णय त्यांनी घेतला.

- ★ संकरीत गाई घेण्यासाठी शेतकऱ्यांना बँकैकडून कर्जपुरवठा करण्याची व्यवस्था त्यांनी सुरु केली.

- ★ ग्रामीण रोजगार हमी आणि गरीबी हटाव या योजनांची अंमलबजावणी त्यांच्याच काळात सुरु झाली. हीच रोजगार हमी योजना आज संपूर्ण देशभरात महात्मा गांधी राष्ट्रीय रोजगार हमी योजना या नावाने राष्ट्रीय स्तरावर नावारुपास आली आहे.

- ★ पंचायत राज व्यवस्थेची प्रभावी अंमलबजावणी केली.

- ★ भाडे तत्वावरील घरांच्या योजनेची सुरुवात केली.

- ★ जिल्हा नियोजन व विकास मंडळाची निर्मिती.

- ★ मराठीला राज्यभाषेचा दर्जा देण्याचा निर्णय नाईकसाहेबांच्या कारकिर्दीतच झाला.

- ★ दारुबंदी विषयक धोरणाचा व्यवहार्य विचार करून

जुलै २०१३

जनमानसाची शिंदोरी

दारुबंदीचे धोरण त्यांनी बदलले. दारुबंदी उठवून साखर कारखान्यांना दारु निर्मितीची परवानगी दिल्याने राज्याच्या महसूली उत्पन्नात मोठी वाढ झाली.

★ मटका, जुगार आदी प्रकारांना आळा बसावा म्हणून त्यांनी महाराष्ट्र सरकारच्या लॉटरीची सुरुवात केली.

★ अन्नधान्याच्या बाबतीत राज्याला स्वयंपूर्ण करण्याची प्रतिज्ञा करून त्यांनी हरितक्रांतीच्या माध्यमातून ती प्रत्यक्षात आणली.

★ मुंबई रिक्लमेशन, सिडकोची स्थापना, औद्योगिक विकासाच्या अनेक योजना सुरु करून त्यांनी शहरी आणि ग्रामीण भागाच्या विकासाचा समतोल साधला.

★ १९६६ साली झालेल्या कोयनेच्या भीषण भूकंपातील आपदग्रस्तांचे नियोजनबद्ध पुनर्वसन.

शताब्दी वर्षातील निर्णय :

त्यांच्या जन्मशताब्दी वर्षाच्या निमित्ताने राज्य सरकारने परभणीच्या कृषी विद्यापीठाला त्यांचे नांव देण्याचा निर्णय घेतला आहे. वसंतराव नाईक विकास महामंडळाचे भागभांडवल वाढवून महामंडळासाठी भरीव आर्थिक तरतूदही केली आहे.

पुसद तालुक्यातील गहूली या त्यांच्या जन्मगावात आणि पुसद या तालुक्याच्या ठिकाणी स्व. वसंतराव नाईक यांचे भव्य स्मारक उभारण्याचा निर्णय आम्ही घेतला आहे. या ठिकाणी त्यांच्या जीवनकार्यावर आधारित चित्रमय संग्रहालय उभारण्यात येणार आहे. त्याचबरोबर या परिसरातील गहूली ते पुसद, पोहरादेवी ते गहूली आणि उमरी ते गहूली या रस्त्यांचे चौपदरीकरण करून दुतर्फा वृक्ष लागवड

करून या परिसराच्या विकासाला चालना देण्याचा निर्णय आम्ही घेतला आहे. गहूली येथील स्मारकासाठी २ कोटी रुपये आणि पुसद येथील स्मारकासाठी १० कोटी रुपये मंजूर करण्यात आले आहे. रस्त्यांची कामे सार्वजनिक बांधकाम विभागाच्या निधीमधून करण्यात येणार आहेत.

नाईक साहेबांनी अत्यंत प्रतिकूल परिस्थितीत शिक्षण घेऊन नागपूरच्या मॉरिस कॉलेजमधून पदवीचे शिक्षण पूर्ण केले. या मॉरिस कॉलेजमध्ये १६५० असनक्षमतेचे अद्यावत प्रेक्षागृह बांधण्यात येणार आहे. मॉरिस कॉलेजच्या मुलींच्या वसतीगृहाचे नुतनीकरण करण्यासाठी दोन कोटी रुपये मंजूर करण्यात आले आहेत.

एकंदरीत स्व. वसंतराव नाईक यांची कारकिर्द ही महाराष्ट्राची उभारणी करणारी ठरली. कृषी, शिक्षण, आरोग्य, रोजगार, उद्योग, नागरी विकास अशा विविध क्षेत्रांना त्यांनी चालना दिली. वैज्ञानिक दृष्टीकोन, अविरतपणे काम करण्याची प्रवृत्ती, माणसांची पारख, सामान्याचा कळवळा आणि प्रसन्नवाणी यामुळे त्यांचे व्यक्तीमत्व मृदू आणि सर्वांना हवेहवेसे वाटत असे.

त्यांच्या कार्याला आदर्श मानून आणि त्यांच्या विचारांशी निष्ठा ठेऊन राज्याला प्रगतीपथावर नेण्याचा संकल्प आपण त्यांच्या जन्मशताब्दी वर्षात करूया. त्यांच्या स्मृतीला मी महाराष्ट्रातील तमाम जनतेच्यावतीने अभिवादन करतो.

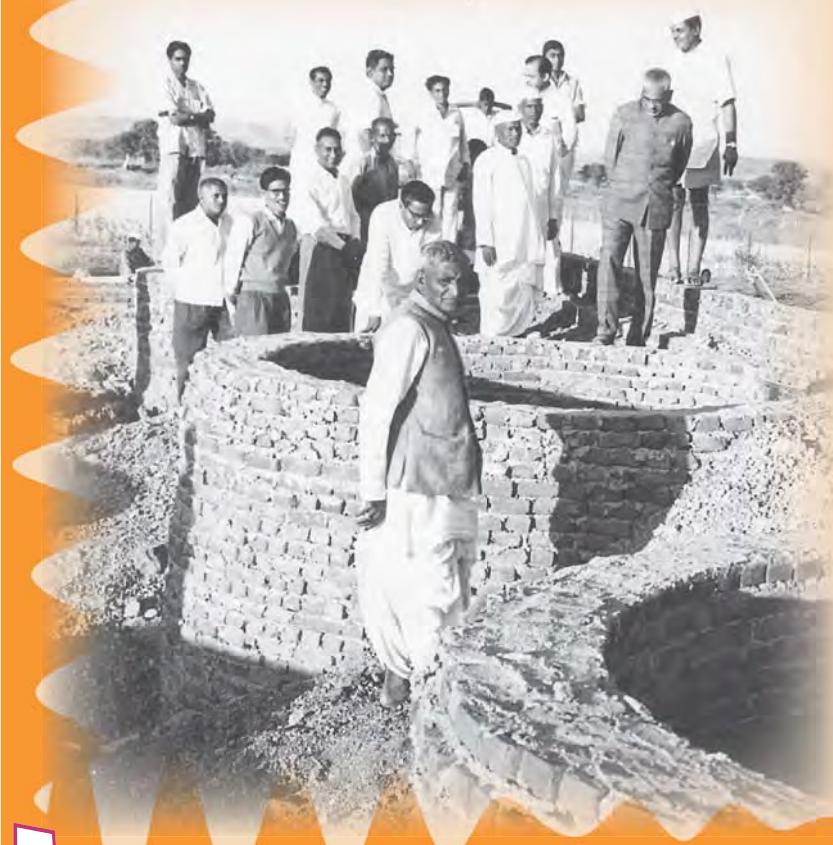

वसंतराव नाईक यांचा

जलसंधारण मंत्र

हेच दुष्काळाचा सामना करण्याचे अनोखे तंत्र

त

तसे पाहिले तर महाराष्ट्राला टंचाई आणि दुष्काळ या नव्या गोष्टी नाहीत. परंतु १९७२ च्या कालखंडात महाराष्ट्रात या अकाली पाहूऱ्याने सलग तीन वर्षे तळ ठोकला होता. सर्वत्र हाहाकार माजेल अशी परिस्थिती होती, लोकांच्या जीवनाची गाडी कधीच रुळावरून घसरली होती. महाराष्ट्र अंतर्बाहीय ढवळून निघाला होता. ज्चारी, भुईमूऱ आणि कापसासारखी खरीप पिके मोठ्या प्रमाणावर जळून गेली होती. खरीप उत्पादनामध्ये ४० टक्क्यांनी कमी आली होती. ३०,३२६ गावांपैकी १९,४११ गावांमधील आणेवारी २५ टक्क्यांपैका कमी झाली होती. तर ८,३८६ गावांमधील आणेवारी २५ ते ३५ टक्क्यांवर आली होती. जगण्याचा लढा तीव्र झाला होता. सरकार आणि जनता एका उद्देशाने एकत्रित आली तर काय घडू शकते हे उभ्या महाराष्ट्राने त्यावेळी अनुभवले होते. जनतेच्या समस्यांची जाणीव आणि आत्मियता असणारे वसंतराव नाईक यांना, लोकांचा प्रचंड पाठिंबा मिळाला. त्यातूनच महाराष्ट्रात मृदसंधारण, सार्वजनिक विहीरी, पाटबंधारे प्रकल्प, पाइवर तलाव, लघुबंधारे, आणि जनावरांच्या छावण्या इत्यादी जलसंधारणाची कामे उभी राहीली आणि पुर्ण झाली.

खरे तर १९७२ चा दुष्काळ खूपच भयावह होता. ‘खायला अन्न नाही, प्यायला पाणी नाही, गुरांना चारा नाही आणि तीव्र अन्न टंचाई’, असा तो दुष्काळ होता. मुलभूत गरजांच्या शोधात मोठ्या प्रमाणावर लोकांची स्थलांतरे होत होती. लोकांनी आपले सर्वस्व

जुलै २०१३

जनमानसाची शिंदोरी

गमावले होते. निसर्ग कोपला होता. स्व. वसंतराव नाईक त्या वेळी राज्याचे मुख्यमंत्री होते. कसोटी पाहणारे ते दिवस होते. वसंतरावांचे कर्तृत्व आणि धैर्य, यामुळे लोकांनी ही आपत्ती एक आव्हान म्हणून स्विकारले होते. दुष्काळाबाबत धोरण ठरवून त्याची अंमलबजावणी करण्यासाठी, वसंतरावांनी सचिव स्तरावरील अधिकाऱ्यांची एक समिती गठीत केली होती. जिल्हाधिकाऱ्यांना योजनांच्या अंमल बजावणीसाठी जादा अधिकार देण्यात आले होते. लोकांना मोठ्या प्रमाणावर आर्थिक मदतीची गरज होती. त्यासाठी त्यांच्या हातांना काम देवून, त्याद्वारे त्यांना मदत करण्याचे धोरण अंमलात आणले गेले. भर उन्हात घाम गाळणाऱ्या लोकांचे आरोग्य चांगले राखणे हे देखील महत्वाचे होते. अंगमेहनतीचे काम करण्याच्या लोकांना पोषणयुक्त आहार देण्याचे वसंतराव नाईक यांनी ठरवले. प्रोटीनयुक्त धान्याची 'सुकडी' वाटपाचा कार्यक्रम त्यांनी हाती घेतला. उत्तम पोषण आहार म्हणून आठवणीच्या रूपाने तो आजही लोकांच्या लक्षात राहीला आहे. या दुष्काळाने एक महत्वाची गोष्ट शिकवली, ती म्हणजे दुष्काळाचा सामना करायचा असेल, तर दिर्घकालीन उपाययोजना केल्या पाहिजेत. म्हणूनच वसंतरावांनी दिर्घकालीन उपयोगी ठरतील अशा पाणी पुरवठा योजना गावांगावांत सुरु केल्या. या योजना म्हणजे गावांचा पिण्याच्या पाण्याचा प्रश्न सोडवणारी दिर्घकालीन गुंतवणूक ठरली. उद्योजक, शेतकरी, मजूर, व्यापारी आणि सामान्य नागरिकांनी दुष्काळाच्या

संकटाचा एकजूटीने मुकाबला केला. वसंतराव नाईक यांनी केलेल्या दिर्घकालीन उपाययोजनांनी पुढील काळात क्रांती घडवून आणली. शेती आणि शेतकऱ्याला प्रतिष्ठा देताना, स्वावलंबनाचा महामंत्र त्यांनी दिला. महाराष्ट्राच्या सकारात्मक जडणघडपीत त्यांचा मोठा वाटा आहे. म्हणूनच रोजगार हमी योजनेचा प्रणेता म्हणून त्यांना आदराने म्हटले जाते. त्यांनी दुष्काळात सुरु केलेली गावतळ्यांची संकल्पना आज सर्वत्र रुढ झाली आहे.

शेतकऱ्या, पाइपर तलाव आणि वसंत बंधारा ही वसंतराव नाईकांच्या कालखंडातील जलसंधारणाची त्रिसूत्री होती. या तिन्हीची अत्यंत मोठ्या प्रमाणात निर्मिती करण्यात आली. पाणी अडवून जिरवण्याची संकल्पना महाराष्ट्राने प्रभावीपणे राबविली. यातून महाराष्ट्रात हरीतकांतीची बीजे रोवली गेली. त्याकाळी देशात अन्नधान्याचा प्रचंड तुटवडा होता. लोकांना अन्नधान्यासाठी रेशनवर अवलंबून रहावे लागायचे. महाराष्ट्रच नव्हे, तर संपुर्ण भारत त्यावेळी अन्नधान्याच्या बाबतीत परावलंबी होता. भारताला त्यावेळी अमेरिकेवरुन गहू आयात करावा लागत असे. मुंबईतील हॉटेलातून सोमवारी भात दिला जात नव्हता. पंतप्रधान लालबहादूर शास्त्री यांनी जाहीरपणे जेवणातून भात सोडला होता. आणि सोमवारचा उपवास जाहीर केला होता. लालबहादूर शास्त्री यांच्या नेतेपणाला त्यागाचे आणि चारित्र्याचे मोठे वल्य होते. १९६५ साली पाकीस्तानच्या युद्धात विजय मिळवल्यानंतर पंतप्रधान

जनमानसाची शिंदोरी

लालबहादुर शास्त्री मुंबईत आले, तेंव्हा वसंतराव नाईक यांनी त्यांना विजयाचे प्रतिक म्हणून तलवार भेट दिली. मुंबईच्या शिवाजी पार्कवर तलवार हातात उंचावत लालबहादुर शास्त्री त्यावेळी म्हणाले,

‘दिलवर के लिए दिलदार हैं हम, दुश्मन के लिए तलवार हैं हम।’

याच सभेत वसंतराव नाईक म्हणाले, ‘जर हे राज्य अन्नधान्याच्या बाबतीत स्वावलंबी करु शकलो नाही, तर मला फासावर चढवा!’

केवढा हा आत्मविश्वास आणि केवढे हे धैर्य! अन्नधान्याच्या बाबतीत राज्य स्वावलंबी कसे करायचे याचा संपुर्ण विचार त्यावेळी वसंतराव नाईक यांनी केला होता. संकरीत बियाणे वापरुन अन्नधान्याचे मोठ्या प्रमाणावर उत्पादन घेण्यासाठी वसंतराव नाईकांनी शेतकऱ्यांना प्रवृत्त केले. या काळात महाराष्ट्राने ज्वारीचे विक्रमी उत्पादन घेतले. हायब्रीड ज्वारीचे बियाणे, पथदर्शी प्रकल्प आणि जलसंधारणाची कामे यातूनच राज्यात अन्नधान्याचे उत्पादन वाढले. आणि महाराष्ट्र अन्नधान्याच्या बाबतीत स्वावलंबी झाला.

वसंतराव नाईकांनी त्याकाळी शेती क्षेत्रात केलेल्या सुधारणा, आजही सर्वांना प्रेरणादायी ठरल्या आहेत. शेतीशास्त्र जाणणारा पहिला मुख्यमंत्री म्हणून वसंतराव नाईकांचे नांव घेतले जाते. शेतकऱ्यांच्या अर्थिक फायद्याचा विचार, त्याच्या बियाणांचा विचार, यापुर्वी इतक्या मोठ्या प्रमाणावर कधीही झाल नव्हता.

वसंतराव नाईक हे स्वतः प्रगतीशील शेतकरी होते. शेती विषयात त्यांचा दांडगा अभ्यास होता. कमी पावसात कोणती पीके घ्यावीत, सिंचनाची व्यवस्था कशी असावी याचे त्यांना अचूक ज्ञान होते.

राज्याचा सर्वांगिन विकास व्हावा हा वसंतराव नाईक यांचा ध्यास होता. म्हणून विविध योजनांचे नियोजन आणि प्रशासकीय अधिकारांचे विकेन्द्रीकरण त्यांनी केले. पंचायत राजव्यवस्था लागू करण्यात त्यांचा सिंहाचा वाटा आहे. पंचायत राज व्यवस्था लागू केल्याने गावागावांत खन्या अर्थाने स्वातंत्र्याचे वारे वाहू लागले. लोकांना आपला विकास आपण करण्याचे स्वातंत्र्य मिळाले.

आणि गावांचा विकास होवू लागला. आदर्श गावे तयार झाली. वसंतराव नाईक यांच्या काळात सरकारी कर्मचारी आणि सरकार यामधील संबंध अत्यंत जिव्हाळ्याचे बनले. सरकारी कर्मचाऱ्यांनी कधी संप किंवा टाळेबंदी सारख्या समस्या निर्माण केल्या नाहीत. दुष्काळ, महापूर, वीजेची कमतरता, मर्यादित सिंचन, या सर्वावर मात करून आज महाराष्ट्र समृद्धीकडे वाटचाल करू लागला आहे. त्याचे पाईक कोण, असे विचारले तर वसंतराव नाईकांशिवाय दूसरे नांव समोर येत नाही. राज्यात काँग्रेस पक्ष संघटना मजबूत करण्यात वसंतराव नाईक

यांचा सिंहाचा वाटा होता. विरोधकांचा सामना करण्याचे वेगळे असे तंत्र त्यांना अवगत होते. त्यांचा सौजन्यशील, मितभाषी आणि निर्गर्वी स्वभाव यातून विरोधकांच्या अनेक प्रश्नांवर सरकारला मात करता आली. लोकशाहीला मार्गदर्शक ठरतील असे निर्णय वसंतराव नाईक यांनी घेतले. विरोधी पक्ष नेत्याला कॅबिनेट मंत्रीपद देण्याचा निर्णय वसंतराव नाईक यांच्याच काळात झाला. सार्वजनिक आंदोलनात भाग घेतला म्हणून विरोधी पक्ष नेत्यांवर चॅप्टर केस घालायच्या नाहीत, हा निर्णय देखील वसंतराव नाईक यांच्या कालखंडात अमलात आला. वसंतराव नाईकांनी अशा पध्दतीने खन्या अर्थाने महाराष्ट्राचे पुरोगमीपण जपले.

१९७२च्या दुष्काळाचा सामना करण्यासाठी वसंतराव नाईक यांनी जे कष्ट उपसले त्याला तोड नाही. आजच्या दुष्काळात अन्नधान्याची टंचाई जाणवत नाही. पाणी, शेतीचे नुकसान आणि चारा टंचाई याच समस्या आपल्यासमोर असतात. परंतु १९७२ च्या दुष्काळात तशी परिस्थिती नव्हती. दुकानात धान्य नव्हते. चारा नव्हता. पाणी नव्हते. माणसांना कसे जगवायचे असा बिकट प्रश्न उभा राहीला होता. त्याही परिस्थितीत वसंतराव नाईक यांनी मोठ्या परिशमाने परिस्थितीचा सामना केला. अतिशय बिकट अशा परिस्थितीत दुष्काळग्रस्तांची आसवे पुसंप्यासाठी वसंतराव नाईक दुष्काळी तालूक्या तालूक्यातून फिरले. पिण्यासाठी गदूळ पाणी असणाऱ्या गावात, लोकांनी वसंतरावांना कोकाकोला प्यायल दिला. त्यांनी नम्रपणे तो नाकारून ते गदूळ पाणी, ते रुमालाने गाळून प्यायले. ‘तुमच्या गावांत कोकाकोला पोहचला, परंतु आम्ही पिण्याचे स्वच्छ पाणी तुमच्यापांत पोहचवू शकले नाही’, अशी खंत त्यांनी बोलून दाखवली.

वसंतरावांनी महाराष्ट्रातील जनतेवर अपार प्रेम केले. त्यांना राज्यातील जनतेचा सार्थ अभिमान होता. नग्र स्वभावाच्या वसंतरावांनी विरोधकांसह सर्वांना आपलेसे केले. यशवंतराव चव्हाण यांनी रोवलेली सहकाराची वेळ, वसंतराव नाईक यांनी जोपासली आणि गणनावर नेली. जिल्हा नियोजन मंडळ ही वसंतरावांचीच देणगी आहे. महाराष्ट्राची बांधणी करीत असताना, दुष्काळी प्रश्नांकडे लक्ष देण्यासाठी विरोधकांनी रान उठवले. परंतु अत्यंत नियोजन पुरुक उपाययोजना करून वसंतराव नाईक यांनी दुष्काळाचा सामना कसा करावा या बाबत एक आदर्श घालून दिला.

दुष्काळाचा सामना करण्याचे वसंतराव नाईक यांचे तंत्र, आज जलसंधारण मंत्र म्हणून उदयास आले आहे. काँग्रेस सरकारने आज याच मंत्राच्या माध्यमातून माण, खटाव, उरमोडी सारख्या तसेच महाराष्ट्राच्या विदर्भ आणि मराठवाड्यासारख्या दुष्काळग्रस्त भागांचा चेहरामोहरा बदलून टाकला आहे. वसंत बंधान्यांची जागा आता सिमेंट बंधान्यांनी घेतली असून, शेतकी आणि पाझरतलाव मात्र अजूनही तशीच साथ देत आहेत. हाच जलसंधारणाचा मंत्र, उद्याची चळवळ होणार आहे. महाराष्ट्राला हरीतकांतीची अभिनव भेट देणाऱ्या वसंतराव नाईक यांचा, महाराष्ट्र सदैव ऋणी राहील.

सु

खी, समृध्द, सामर्थ्यवान आणि उन्नत राष्ट्राच्या निर्मितीचे मूळ, गाव पातळीवर आहे. आदर्श गावे निर्माण व्हावीत ही काळाची गरज आहे. गांव समृध्द झाला तर देश समृध्द होईल. महाराष्ट्राचे माजी मुख्यमंत्री वसंतराव नाईक यांनी सर्वांगीण समृध्द अशा आदर्श गावाचे स्वप्न पाहिले होते. त्यातूनच आजची आदर्श गांव संकल्पना अस्तित्वात आली आहे. आदर्श गावाच्यां निर्मितीसाठी लोकसहभागाची गरज असते. चांगल्या विचारांनी, प्रेरणांनी, एकत्र येवून केलेली कामे उत्तम ग्राम सुधारणा घडवून आणतात. त्यातूनच आदर्श गावांची निर्मिती होते.

ग्राम सुधारणेचा मूलमंत्र,

सज्जनांनी व्हावे एकत्र।

संघटना हेचि शक्तिचे सूत्र,

ग्रामराज्य निर्माण करी ॥

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांनी आदर्श गावांबाबत मांडलेले हे विचार, आधुनिक महाराष्ट्राचे प्रणेते माजी मुख्यमंत्री वसंतराव नाईक यांनी आपल्या कृतीतून साकार केले. श्रमदान आणि समयदान या आदर्श गाव योजनेतील मूलभूत बाबी आहेत. आपल्या गावाचा विकास करण्यासाठी जेव्हा गावातील सज्जन लोक सामुदायिक

**गांव
महान**
**देश
महान**

**माजी
मुख्यमंत्री
वसंतराव नाईक
यांच्या स्वप्नातील
'आदर्श गांव'**

जनमानसाची शिंदोरी

रितीने एकत्र येतात, ध्येय ठरवतात, आणि एकजुटीने काम करून विकास घडवतात, तेंव्हा खरे आदर्श गांव निर्माण होते. अशा गावांत जात, पंथ, धर्म या पलीकडे विकासाचा गंध दरवळू लागतो. गावाच्या उन्नतीसाठी सर्वांनी कटीबध्द होणे याचेच दुसरे नाव म्हणजे ग्रामविकास. जातीपार्तीचा भेदभाव विसरून समाजात मारे राहिलेल्या आळशी, व्यसनी, बेकार घटकांना समाजाच्या मुख्यप्रवाहात आणणे, गावात स्वच्छता राखणे, रोजगाराची साधने उपलब्ध करणे, लोकसंघभागातून जलसंधारणाची कामे करणे, गावांत सहकारिता, सद्भावना, सद्गुण, सतप्रेम यांच्या माध्यमातून पवित्र वातावरणाची निर्मिती करणे, हा आदर्श गावाच्या संकल्पनेतील मुख्य भाग आहे. महाराष्ट्राचे लाडके नेते वसंतराव नाईक यांनी अशा आदर्श गावांचे स्वन्न पाहिले होते.

देश सुखी आणि समृद्ध करायचा असेल तर खेडी सुखी आणि समृद्ध झाली पाहिजेत. खेडयातील जनता सुखी कशी होईल, याचा आपण विचार केला पाहिजे. त्यासाठी, खेडयातील विकासकामाना विशेष गती दिली पाहिजे, असे माजी मुख्यमंत्री वसंतराव नाईक म्हणत. स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर, देशाचा विकास हेच देशवासीयांचे उद्दिष्ट होते. पंडित नेहरूंनी देशात विकासाचे नवे पर्व सुरु केले. सर्वत्र विकास होण्यासाठी नियोजनाचे वारे वाहू लागले. महाराष्ट्रात विकास आणण्यासाठी विज्ञानाची कास धरण्याचे वसंतराव नाईकांनी ठरवले. गावांगावात विकासाची गंगा अवतरण्यासाठी वसंतरावांनी लोकांना मदतीची हाक दिली. महाराष्ट्रातील जनतेने त्यांच्या हाकेला स्वयंस्फुर्तीने, उत्तम प्रतिसाद दिला. त्यातून गावागावात विकास कामे सुरु झाली. ज्या खेडयांमध्ये स्वातंत्र्यपुर्व काळात दारिद्र्य, रोगराई आणि अज्ञान यांनी थैमान घातले होते, तेथे आता नवनिर्मितीचे वारे वाहू लागले. लोकांमध्ये आत्मविश्वास वाढला. पावसाच्या अवकृपेमुळे खरीप पिकांची मोठया प्रमाणावर हानी होत होती. ती भरुन काढण्यासाठी रब्बी हंगामावर जोर देण्याचे वसंतरावांनी ठरवले. संकरीत बीज उत्पादनाचा कार्यक्रम त्यांनी राबवला. राज्यातील कोरडवाहू जमिनीवर फार मोठया प्रमाणात संकरित ज्यारीचे पीक कायम रुजले. एवढेच नाही तर ज्यारीच्या पिकाची उत्पादन क्षमताही अनेक पटीने वाढली. रब्बी हंगामातील उत्पादनावर भर देवून दुष्काळाचा सुकाळ करण्याची किमया वसंतराव नाईकांनी करून दाखवली.

घराची कळा आंगण सांगते. तसे गावांतील घराघरात आरोग्य नांदते आहे, याचे प्रतिक म्हणजे स्वच्छ ग्राम. ग्राम स्वच्छता

करण्यासाठी गावागावांतील लोकांनी मतभेद विसरून एकत्र यावे, असे आवाहन वसंतरावांनी केले. गावकऱ्यांनी एकत्र येवून ग्रामसर्कारी करावी. गावातील लोकांनी सभा घ्यावी. गावातील बेघर किंवा लहान घरे असणाऱ्या बांधवांसाठी राहण्यायोग्य निवारा करावा या दृष्टीने विचार करावा. ग्रामस्थांनी अशा बेघर लोकांची यादी करून, त्यांना सरकारी किंवा ग्रामपंचायतीची जमीन मोफत उपलब्ध करून देण्याचा निर्णय घ्यावा. जमीन खांजगी असल्यास, सामोपचाराने अशा जमीनीचा ताबा घ्यावा. अशा जमीनीची किंमत सरकार देईल अशी व्यवस्था वसंतरावांनी निर्माण केली. गरीबांसाठी घरे बांधण्याकरीता सरकारी मदतीची तरतुद करण्यात आली.

१५ ऑगस्ट या स्वातंत्र्य दिनी गावकऱ्यांनी स्नेह भोजनाचा कार्यक्रम आयोजित करावा. सर्व जाती धर्माच्या लोकांनी त्यात सहभाग घ्यावा. सहजीवन व समानतेची भावना गावपातळीपासून वाढीस लगावी हा वसंतराव नाईक यांचा त्यामारील उद्देश होता. सरकारी कर्मचारी, बुध्दीवंत आणि विद्यार्थ्यांनी एखादे खेडे निवडून त्यात ग्राम सुधारणेचा कार्यक्रम राबवावा असे वसंतरावांना वाटे. त्यासाठी ते आपल्या भाषणांमधून तसे आवाहन करीत. ग्रामविकास म्हणजे राष्ट्रविकास, राष्ट्रविकास घडवण्याच्या कामाना सर्वांनी मदत करावी अशी त्यांची इच्छा होती. ग्रामविकासाचा कार्यक्रम राबविण्यासाठी जेथे जेथे सरकाराची, जिल्हा परिषदेची, किंवा पंचायत समितीची मदत आवश्यक असेल, तेथे तेथे ती देण्याचे आश्वासन वसंतराव नाईक यांनी दिले होते.

वसंतराव नाईक यांनी ग्राम सुधारणेची पंचसुत्री तयार केली होती. गावातील उणिवा दूर करण्यासाठी ग्रामसुधारणेच्या पंचसुत्रीचा अवलंब करण्याचा निर्धार वसंतरावांनी केला होता. गावाची रचना निटनेटकी असली पाहिजे, ही वसंतरावांची पाहिली पंचसुत्री होती. गावातील कोणत्याही रस्त्यावरुन बैलगाडी जाईल, अशी रुंद व चांगल्या स्थितीतील रस्त्यांची निर्मिती करावी. गावात संडास तसेच मोऱ्या असाव्यात. सार्वजनिक जमिनीवरील अतिक्रमणे हटवली पाहिजेत. गावांतील घरांची बांधणी आरोग्यदायी असावी. गावात वृक्षारोपन तसेच वृक्षसंवर्धन कार्यक्रम राबविले जावेत. दुसरी पंचसुत्री म्हणजे, गावागावात ग्रामपंचायत सहकारी संस्था, वाचनालये तसेच महिला मंडळे असावीत. अशा संस्थांमध्ये ग्रामवासीयांनी जास्तीत जास्त सहभाग घ्यावा. गावागावात सरकारच्या विविध योजना राबविण्यासाठी ग्रामस्थांनी पुढाकार घेतला पाहिजे. तिसरी पंचसुत्री म्हणजे, गावागावातून अस्पृश्यतेचे संपुर्ण उच्चाटन झाले पाहिजे. वंश, पंथ, धर्म आणि जात यावर आधारीत माणसामाणसातील भेद नाष्ट झाले पाहिजेत. गावातून अस्पृश्यतेचे संपुर्ण उच्चाटन व्हायला पाहिजे, असे वसंतरावांचे मत होते.

उत्तम समाजस्वास्थ्यासाठी आवश्यक असणारी, समतेची

जुलै २०१३

जनमानसाची शिंदोरी

भावना लोकांमध्ये वाढीस लागणे महत्वाचे आहे. ग्रामसुधारणेची चौथी पंचसूत्री म्हणजे, लोकांचे आरोग्य टिकवण्यासाठी आणि वाढवण्यासाठी सर्वांनी प्रयत्न केले पाहिजेत. सर्वांना पिण्यासाठी पाणी उपलब्ध घ्यायल हवे. गांव नेहमी स्वच्छ राहिला पाहिजे. आणि ग्राम सुधारणेची पाचवी पंचसूत्री म्हणजे, गावागावात आधुनिक पध्दतीने शेती केली गेली पाहिजे. आधुनिक शेतीने उत्पादनात वाढ होते, हे लोकांनी ध्यानात घेतले पाहिजे. रोज लागणारे नवनवीन शास्त्रीय शोध, सुधारीत बी—बीयाणे, अवजारे, रोगप्रतिबंधक उपाय, रासायनिक खत्रे व पाणी यांचा जास्तीत जास्त चांगला उपयोग करून घेवून, उत्पादन क्षमता वाढविण्याचा ग्रामस्थांनी ध्यास घेतला पाहिजे. उत्पादकता वाढवल्याशिवाय गावांत आणि पर्यायाने देशात सुखसमृद्धी येणार नाही. म्हणून शेतकऱ्यांनी आणि शेतमजूरांनी उत्पादन वाढीचा कार्यक्रम राबवण्यात पुढाकार घेतला पाहिजे. अशी प्रभावी आणि परिणामकारी पंचसूत्री वसंतराव नाईक यांनी तयार केली होती.

लोकांना प्रोत्साहन दिल्याने ग्रामविकासाला वेग येतो. लोक उत्साहाने काम करण्यासाठी पुढे येतात. प्रत्येक विकासगटातील दोन आदर्श खेडयांना वर्षअखेर शासनातर्फे बक्षीस देण्याची योजना वसंतराव नाईक यांनी राबविली. रुपये साडेसात हजारचे पहिले बक्षीस, तर रुपये पाच हजारचे दुसरे बक्षीस अशी योजना वसंतराव नाईक यांनी सुरु केली. आदर्श गांव योजनेत सर्व गावांनी सहभागी

होवून, आपआपले गांव आदर्श बनविण्याचा दृढ संकल्प करावा, असे वसंतराव नाईक यांना वाटे. आदर्श गांव निर्मितीचा संकल्प सिध्दीस नेण्यासाठी प्रयत्नांची पराकाष्ठा करण्याचे आवाहन त्यांनी राज्याच्या सर्व गावांतील गावकऱ्यांना केले. देशाने माझ्यासाठी काय केले, हे न पाहता, देशासाठी मी काय केले, याचे समाधानकारक उत्तर प्रत्येकाला देता आले पाहिजे. गाव महान तर देश महान, हे आपण लक्षात घेतले पाहिजे.

आज वसंतराव नाईक यांची 'आदर्श गाव' संकल्पना तळागाळापर्यंत रुजली आहे. महाराष्ट्राची ही संकल्पना केन्द्र सरकारने देखील उचलली असून, देशभर नव्या रूपात 'आदर्श गाव' योजना सुरु झाली आहे. सरकारने या योजनेच्या जोडीला निर्मल गांव, तंटामुक्त गांव अशा योजना मदतीला आणल्या आहेत. पुरुष श्रमदानातून केली जाणारी नालाबांध आणि जलसंधारणाची कामे, आता 'मनरेगा' मधून केली जात आहेत. त्यातून रोजगार निर्मिती बरोबरच, ग्राम विकासाचा नवा अध्याय सुरु झाला आहे. ग्राम विकासातून देशाचा विकास करण्याचे सूत्र सर्वांना उमगले आहे.

दुर्दम्य इच्छाशक्ती

व

संतराव नाईक यांनी महाराष्ट्रील भीषण दुष्काळावर मात करून शेतकऱ्यांमध्ये नव्या तंत्रज्ञानाची बीजे रोवली आणि अन्नाधान्याच्या बाबतीत महाराष्ट्र स्वयंपूर्ण केले. लालबहादुर शास्त्री यांचा 'जय जवान, जय किसान'चा नारा त्यांनी प्रत्यक्षात उत्तरविला.

वसंतराव नाईकांचे शेतीवरील प्रेम सर्वश्रुत आहे. साठच्या दशकात दुष्काळ आणि पावसाच्या पाण्याची अनियमितता यामुळे शेतीचे उत्पन्न वाढत नव्हते. परिणामी अन्नधान्याचा प्रश्न निर्माण व्हायचा, या पार्श्वभूमीवर मुख्यमंत्री म्हणून वसंतरावांची कारकीर्द निश्चितच स्मरणात राहील. राज्याच्या विकासात कृषी क्षेत्राच महत्वाची भूमिका बजावू शकते, असा त्यांचा ठाम निर्धार होता.

कृषी क्षेत्राला पूरक असलेले घटक म्हणजे पशुधन, कुक्कुट, मत्स्य, वन आदी बाबी अत्यंत महत्वाच्या आहेत, असे ते म्हणत.

डॉ. एम.एस. स्वामीनाथन

(ज्येष्ठ कृषी शास्त्रज्ञ)

महाराष्ट्रातील शेती ही पावसावर अवलंबून आहे आणि पाऊस अनियमित झाला तर ज्वारी, बाजरी, सूर्यफुल, मका आदी जीवनावश्यक असलेले कडधान्यांच्या पिकांचे उत्पन्न कमी यायचे, शेतकरी हताश व्हायचे. लाकांना खायला अन्न मिळत नव्हते. अशा परिस्थितीत शेतकऱ्यांना दिलासा देणे महत्वाचे होते. शेती मोडली तर अर्थव्यवस्था बिघडेल, त्यामुळे शेतीला पर्याय नाही. ८० टक्के लोक शेतीवर अवलंबून असतात, त्यामुळे ते नेहमी चिंतेत असायचे. शेतीचे जीवनमान कसे सुधारेल, पिकाचे उत्पादन कसे वाढेल, याचाच ते विचार करीत असत.

एखाद्या वर्षी शेतीचे उत्पादन वाढले तर शेतकऱ्यांना बाजारपेठ म्हणाव्या तशा उपलब्ध होत नसायच्या, शेती सिंचनाखाली नव्हती, कमी पावसात व कमी दिवसात कोणते पीक घेता येईल, यासाठी ते सातत्याने विविध पातळ्यांवर चर्चा करत. शेतीत आधुनिक तंत्रज्ञान व संकरित बियाणे आत्मसात केल्याशिवाय शेतकऱ्यांचे दारिद्र्य दूर

होणार नाही, या जाणिवेतून त्यांनी १९६५ मध्ये सीएसएच-१ हे ज्वारीचे संकरित वाण महाराष्ट्रात आणले. त्याकाळात पारपंरिक शेतीवर लोकांचा फार विश्वास असायचा. नवीन तंत्रज्ञान आत्मसात करायला कोणीही पुढे येत नसत. अपप्रचारावर लोक विश्वास ठेवायचे. अशा परिस्थितीत वसंतराव नाईक यांनी सर्वप्रथम आपल्या स्वतःच्या शेतात सीएसएच-१ या हायब्रीड ज्वारीचे वाण लावले. ते वाण पहायला वसंतराव लोकांना शेतावर बोलवायचे. त्यांच्यातील गैरसमज दूर करण्यासाठी प्रयत्न करायचे. त्यावेळी कमी दिवसात प्रति किंवटल ५ टन ज्वारीचे उत्पादन त्यांच्या स्वतःच्या शेतात झाले. हल्ळुहल्लु शेतकरी त्यांच्या या प्रयोगाकडे सकारात्मक दृष्टिकोनातून बघू लागले.

मराठवाडा व विदर्भ हा भाग दुष्काळप्रवण क्षेत्रात येतो. तेथे सातत्याने दुष्काळ पडायचा. अनन्धान्याचा प्रश्न निर्माण घ्यायचा. यावर उपाय म्हणजे नवीन बियाणे व नवे तंत्रज्ञान स्वीकारल्याशिवाय बदल घडणार नाही, हे ते जेथे जातील तेथे लोकांना सांगायचे आणि काही वर्षांतच फरक जाणवू लागला. ‘आधी केले अन मग सांगितले’ या उक्तीप्रमाणे सर्वांच्या समोर त्यांनी आदर्श घालून दिला.

१९७२-७३ चा काळ असेल. ती घटना मला अजूनही आठवते. महाराष्ट्रात भीषण दुष्काळ पडला होता. मुख्यमंत्री म्हणून वसंतराव नाईकांची कसोटी पाहण्याचा काळ होता. परंतु मोर्चा हिंमतीने व चातुर्याने त्यांनी त्यावर मात केली. आताचे केन्द्रीय कृषीमंत्री श्री. शरद पवार या तरुण - उमद्या नेत्यांकडे त्यांनी कृषी खाते सोपविले. त्यांना प्रोत्साहित केले, लोकांच्या हिताचे धडक निर्णय घेण्याचे अधिकार त्यांना दिले. पुणे येथील कृषी महाविद्यालयात या अनुषंगाने श्री. शरद पवार यांनी महत्वाची बैठक बोलाविली होती. या बैठकीला मी स्वतः उपस्थित होतो. या बैठकीत नवीन शेती धोरणाची बीजे रोवली गेली. ध्येयधोरणाची आखणी केली गेली. वसंतराव नाईक या बैठकीला उपस्थित होते. शेतकऱ्यांना आपण विश्वास दिला पाहिजे. त्यांच्यामध्ये जागृती निर्माण करता आली पाहिजे, या जाणिवेतून त्यांनी ‘उत्पादन हमी कार्यक्रम’ जाहीर केला. ज्वारी, बाजरी या अधिक उत्पादन देणाऱ्या संकरित वाणाचा शुभारंभ करण्यात आला. त्यानंतर महाराष्ट्रात एक प्रकारे कृषी चळवळ निर्माण झाली. परिणामी उत्पादन दुपटीने वाढले. महाराष्ट्राचा पाया शेती आहे. शेती टिकली पाहिजे, त्यासाठी आधुनिक तंत्रज्ञानाबोरच राजकीय इच्छाशक्ती आणि शेतकऱ्यांचा सहभाग असावा लागतो, तो त्याकाळी महाराष्ट्रात दिसला, महणून अनन्धान्याच्या बाबतीत

आपण स्वयंपूर्ण झालो, त्याकाळात वसंतराव नाईकांनी महाराष्ट्रात चक्क कृषी विद्यापीठांची निर्मिती केली. यामागे त्यांची मोठी दूरदृष्टी होती. राहुरी येथे महात्मा फुले कृषी विद्यापीठ, अकोला येथे डॉ. पंजाबराव देशमुख कृषी विद्यापीठ, परभणी येथे मराठवाडा कृषी विद्यापीठ आणि दापोली येथे कोंकण कृषी विद्यापीठ ही विद्यापीठे कॅलिफोर्नियाच्या धर्तीवर असावीत, शेतकऱ्यांच्या बांधापर्यंत तंत्रज्ञान पोहचावे, नवनव्या वाणांची निर्मिती घावी, उत्पादन प्रचंड वाढावे आणि शेतकऱ्यांच्या चेहऱ्यावर हसू फुलावे, अशी त्यांची धारणा होती. या चारही विद्यापीठांनी आपली भूमिकाबजावितांना सामान्य शेतकरी डोळ्यासमोर ठेवून कार्य करावे. एकमेकांमध्ये विचारांची देवाण-घेवाण असावी. एकमेकांमध्ये समन्वय ठेवावा, असे ते सांगत.

पशुवैद्यकीय अभ्यास करण्याच्या पशुवैद्यकीय विद्यार्थ्यांना प्रशिक्षण घेता यावे, त्यांना प्रात्यक्षिके करता यावीत, यासाठी त्यांनी मुंबईच्या आरे मिल्क कॉलनीतील जागा कोंकण कृषी विद्यापीठाला दिली. त्यामागची त्यांची भूमिका दूरदृष्टीची होती, पशुवैद्यकीय विषयाचा अभ्यास करण्याच्या विद्यार्थ्यांना हे क्षेत्र दुस्यम वाटू नये. त्यांच्यामध्ये विश्वास निर्माण करण्याचा त्यांचा हेतू होता. शेतीसाठी पशुधन, कुकुट पालन व मत्स्य व्यवसाय हे घटक पूरक ठरु शकते, म्हणून त्यांनी नेहमीच प्रोत्साहन देण्याचे काम केले. शेत जमिनी बरोबरच पूरक व्यवसायाकडे दुर्लक्ष करून चालणार नाही. शेतीने दगा दिला तर या पूरक व्यवसायामुळे शेतकऱ्यांना आधार मिळू शकतो, याची त्यांना जाणीव होती. शेती व शेतकरी आणि ग्रामीण जीवनमान त्यांनी अत्यंत जवळून पाहिले होते, आणि ते स्वतः या वातावरणात जगले देखील होते.

आता हवामानात बदल होताना आपण पहातोय, वाढते तापमान ही समस्या उभी राहत आहे. अशा परिस्थितीत नाईक साहेबांचे स्मरण म्हणून ‘हवामान पंचायत’ चळवळ राबविण्याची गरज आहे, असे म्हणावेसे वाटते.

दूत पर्जन्याचा

४ डिसेंबर, १९६३. महाराष्ट्र राज्याचे मुख्यमंत्री म्हणून राजभवनावर नुकताच शपथविधी आठोपून नामदार वसंतराव नाईक वर्षा बंगल्यावर परतले होते. महाराष्ट्र राज्याचे ते तिसरे मुख्यमंत्री होते. त्यांच्याबरोबर गेल्या दोन तपांच्या सहचारी सौ. वत्सलाबाई होत्या. १३ वर्षाचा मोठा मुलगा अविनाश होता आणि ५ वर्षाचा गोंडस निरंजन.

मुले त्यांच्या खळाळत्या उत्साहानुसार बंगल्याच्या पायया दडदडा चढून आत गेली. वत्सलाबाईही मुलांच्या पाठोपाठ संथपणे आत गेल्या. वसंतराव मात्र अद्याप गर्दीच्या तावडीतुन मोकळे होत नव्हते. मलबार हिलवरील त्या गर्द झाडीने वेढलेल्या ‘वर्षा’ बंगल्याच्या आवारात यांच्या वेढ्यातून साहेबांना घरात कसे न्यावे, या काळजीत नवनिर्वाचित मुख्यमंत्र्याचे सुरक्षा अधिकारी आणि खाजगी साहाय्यक पडले होते. नाईक साहेबांच्या गळ्यात हार मावत नव्हते. पुष्पगुच्छ, नमस्कार, हस्तांदोलने, मिठ्या आणि

शुभेच्छांचे जिव्हाल्याचे शब्द. कॅमेच्यांच्या फ्लॅशचा चकचकाट. सारे वातावरण उत्साहाने उसळत होते.

वसंतराव नाईक त्या गर्दीत कुचंबल्यासारखे उभे होते. या सान्या गराड्यातून कधी एकदा बंगल्यात जातो, असे त्यांना झाले होते. विदर्भातुन यवतमाळ, पुसद येथून असंख्य माणसे आली होती. मुंबईकरांच्या झकपक गर्दीत ती माणसे हरवल्यासारखी

भासत होती. वसंतरावांना त्यापैकी प्रत्येकाशी बोलायचे होते. एकेक शब्द प्रेमाने बोलत विचारपूस करायची होती.

पण, गर्दीतून बाजूला होणे त्यांना कठीण होत होते. जन्मजात सभ्य आणि सुसंस्कारी स्वभावामुळे आलेला काहीसा भिडस्तपणा आडवा येत होता. कृणाचेही मन दुखवावे असे त्यांना वाटत नव्हते. आपल्यावरील प्रेमाने एवढी माणसे जमली आहेत. दूरदुरुन आलेली आहेत. त्यांच्या भावना ओळखल्या पाहिजेत. त्यांचा नाइलाज झाल होता. तेवढ्यात वसंतरावांचे थोरले बंधू

मधु मंगेश कर्णिक

जनमानसाची शिंदोरी

बाबासाहेब बंगल्याच्या पायच्या उतरुन खाली आले. त्यांच्याबरोबर त्यांचे मोठे चिरंजीव सुधाकरराव हेही होते. उंचेपुरे आणि रुबाबदार व्यक्तीमत्ताचे बाबासाहेब नाईक तेथे येताच वसंतरावांच्या भोवतालची गर्दी आपोआपच दूर झाली. वसंतरावांनी पुतण्याच्या, सुधाकररावांच्या खांद्यावर जणू आधारासाठी हात ठेवला. तोच बाबासाहेब म्हणाले - 'साहेबांना आता आत जाऊ द्या - घरची माणसं वाट पाहताहेत'.

सुधाकरराव पुढे आणि वसंतराव मागून असे बाबासाहेबांच्या बरोबर बंगल्यात शिरले. वसंतरावांच्या गळ्यात आणि हातांत भरघोस पुष्पहार होते. 'वर्षा'च्या प्रवेशद्वाराशी वत्सलाबाई सस्मित मुद्रेने त्यांना ओवाळण्यासाठी उभ्या होत्या. दोन बाजूना अविनाश आणि निरंजन. घरातील माणसे. वत्सलाबाईनी पतीला ओवाळले. त्यांनी दिलेल्या पेढ्याचा एक तुकडा वसंतरावांनी तोंडात टाकला आणि ते गंभीर मुद्रेने आत आले.

त्याच दिवशी वसंतराव नाईक यांनी आपले मंत्रिमंडळ बनवले. महाराष्ट्राच्या सर्व विभागांना त्यामध्ये प्रतिनिधित्व मिळेल, याची दक्षता त्यांनी घेतली होती. सर्वश्री बाळासाहेब देसाई, प.कृ. सावंत, शांतिलाल शहा, डॉ. गोपाळराव खेडकर, बै. शेषराव वानखेडे, शंकरराव चव्हाण, मधुकरराव चौधरी, नरेंद्र तिडके, जी. डी. पाटील, यशवंतराव मोहिते, हरिभाऊ वर्तक, मधुसूदन वैराळे, दादासाहेब जगताप, राजारामबापू पाटील यांसारख्या अनुभवी व प्रशासनावर पवकी मांड असलेल्या सहकाऱ्यांचा समावेश होता.

मुख्यमंत्री या नात्याने महाराष्ट्रातील जनतेला उद्देशून जे भाषण केले त्यामध्ये त्यांच्या भावनांचे, मनाचे आणि भावी कार्यपद्धतीचे उत्कृष्ट प्रतिबिंब पडलेले होते. श्री. यशवंतराव चव्हाणांसारख्या नेत्याबद्दलची कृतज्ञ भावना त्यामध्ये व्यक्त होते होती. कै. कन्नमवारजींच्या आकस्मिक निधनाबद्दलचे दुःख होते. संकटांतून यशस्वी मार्गक्रमण करण्याच्या महाराष्ट्राच्या परंपरेचा गौरवपूर्ण उल्लेख होता आणि शेती व औद्योगिक उत्पादनावर भर दिलेला होता. ग्रामीण भागात नव्याने उदयाला येत असलेल्या नव्या नेतृत्वाचे स्वागत होते आणि सर्वांच्या सहकार्याचे आवाहन होते. महाराष्ट्र राज्य भारतामध्ये नेहमी प्रगतीच्या आघाडीला राहावे हे हर्षेने सांगितले होते व या कार्यात यशस्वी होण्यासाठी जनतेचे आशीर्वाद त्यांनी मागितले होते.

हे भाषण करून, मंत्रिमंडळातील सहकाऱ्यांबरोबर पहिली बैठक आठोपून वसंतराव वर्षा बंगल्यावर परतले तेव्हा वडील बंधू बाबासाहेब त्यांची वाटच पाहत होते. ते प्रेमभराने म्हणाले -

'शेवटी या वर्षा बंगल्यालाच मुख्यमंत्र्यांचा बंगला म्हणून नावलौकिक मिळणार असं दिसतंय'.

होय, बाबासाहेब ! छप्पन्न साली आम्ही आपल्या मोठ्या बाबाच्या, अविनाशच्या सहाव्या वाढदिवशी 'वर्षा'वर राहायला

आले, तेव्हापासूनचे सारे दिवस - फक्त गेलं वर्ष वगळता - सुखाचे गेले. तुम्ही आग्रह करत होता, 'सह्याद्री'चा.

तोच वत्सलाबाईही तिथे आल्या. थोरल्या दिरांचा यथायोग्य मान ठेवून त्याही त्यांच्याशी मोकळेपणानं बोलत. नाईक घराण्यात बायकांना बोलण्याचालण्याचं पुरुषांएवढंच स्वातंत्र होतं. वत्सलाबाई म्हणाल्या,

वर्षाची पसंती खरंतर माझी. मला हा बंगला प्रथम पाहिला तेव्हाच आवडला होता.

आता तर आम्ही इथं रुक्क्लोच आहोत. आता सह्याद्री नको की विध्याद्री नको ! आपण इथं खूश आहोत.

तेवढ्यात अविनाश आणि निरंजनसुध्दा तिथे आले.

व्हॉट डू यू मीन बाय वर्षा, काका ?

वसंतरावांची मुले वडिलांना काका म्हणत. ही सवय पुसदच्या सुधाकर आणि मनोहर या पुतण्यांची. अविनाश, निरंजननेही तेच नाव उचलले.

वर्षा म्हणजे रेन्स ! पाऊस

हाऊ स्वीट !

वत्सलाबाईच्या मनात आले, वसंत, वत्सला आणि वर्षा - 'व' अक्षराने सुरु झालेली ही नावं - खरंच, हा वर्षा बंगला आपल्याला भाग्याचा ठरेल ? या विचाराबरोबर त्यांना असंही वाटून गेलं - याच वर्षा बंगल्यात आपलं गेलं वर्ष फक्त वाईट गेलं. १९६२ चं गेलं साल. त्याच साली आपली एकुलती एक लाडकी लेक बेबी आपणास दुरावली. वसंतरावांना राजकारणातले काही कटू प्रसंग त्याच वर्षा अनुभवे लागले. आणि त्याच या बंगल्यामध्ये आज मी मुख्यमंत्र्यांची पत्नी म्हणून इतमामाने वावरतेय. त्यांना आठवलं, १९५६ साली वसंतरावांबरोबर त्या मुंबईला आल्या. नोव्हेंबरची ७ तारीख होती ती. अविनाशचा वाढदिवस होता. वर्षा बंगल्याचं इंग्रजी अमदानीतलं नाव होतं - 'डग बीगन' (Dug Began). वसंतराव नाईकांनी त्याचं 'वर्षा' हे नामंतर केलं. त्या दिवसापासून नाईक कुटुंब तिथं राहिल. विदर्भ कुठे, मुंबईचा मलबार हिल कुठे ! विदर्भात पुसद, गहुली भागात दिसणारी झाडं, वनस्पती किती वेगळी ! सागवान, हेदू, अंजन यासारखी प्रचंड झाडं. वर्षाच्या आवारात वसंतरावांनीच सारी झाडं लावलेली. आंब्याची, लिंबाची, सुपारीचीही. ते माळ्याला म्हणायचे, 'मी झाडं लावीन ती माझ्यासाठीच आहेत असं समजू नकोस. पुढील काळात ती कुणालाही उपयोगी पडायला

हवीतः

हाच वर्षा बंगला वसंतराव आज मुख्यमंत्री झालेले पहात आहे.

वत्सलाबाई आठवणीत रमल्या होत्या, आणि वसंतराव फोनवर कुणाशी तरी बोलत होते. फोन बहुधा दिल्लीचा असणार. बहुधा यशवंतरांच्याच - नाईक साहेबांच्या बोलण्याच्या पध्दतीवरून वत्सलाबाईनी ओळखले.

वत्सलाबाईना वर्षा बंगल्यातच बन्याच सुधारणा करायचं मनात होतं. पण, वसंतरावांचा सौम्य विरोध होता. ते म्हणत, ‘आपण काय आज मंत्री आहोत, उद्या कदाचित नसूही ! आपल्या खातर सरकारवर खर्चाचा बोजा नको’.

याच वसंतरावांनी पुसदच्या घरात नाना त-हेचे नवनवीन फर्निचर, क्रॉकरी, गालिचे एके काळी हौसेने आणलेले होते. पुसदच्या घरी ते वकिली करीत असताना कधी कधी नागपूर, मुंबईकडचे पाहुणे येत. मुंबईलाही पाहायला न मिळाणारी उंची क्रॉकरी नाईकांच्या घरात पाहून त्यांना नवल वाटे. असा उत्तमोत्तम चिजांचा शौक असणारे वसंतराव आज महाराष्ट्राचे मुख्यमंत्री झाले तरी जुने फर्निचर बदलून नवे आणण्याची गोष्ट काढत नव्हते.

वत्सलाबाई मनात म्हणाल्या, आपण त्यांना इतकी वर्षे ओळखतो. ते कोणतीही गोष्ट विचवारपूर्वकच ठरवतात. ती सहसा चुकीची ठरत नाही. मग, ती राजकारणातील असो, घरातील असो किवा

गावाकडील शेतीची असो.

आजवरचा हाच अनुभव होता. मुख्यमंत्री म्हणून महाराष्ट्र राज्याच्या कारभाराची सूत्रे हाती घेताना वसंतराव नाईक यांच्या मनात भावी कार्यक्रमाविषयी निश्चित स्वरूपाच्या काही कल्पना होत्या. आपले मंत्रिमंडळ बनवल्यानंतर त्यांनी सहकाऱ्यांबरोबर त्याबदल प्रथम चर्चा केली. मंत्रिमंडळातील त्यांचे सहकारी आपापल्या परीने अनुभवी आणि कार्यक्षम होते. त्यांना मुख्यमंत्र्यांच्या धोरणाबदल, भावी योजनांबदल खुले मतप्रदर्शन करण्याचा स्वायत्त अधिकार सुरुवातीपासूनच वसंतराव नाईक यांनी दिलेला होता.

महिनाभरातच त्यांनी काही महत्वाचे निर्णय घेतले. राज्याच्या विविध भागांतील ६१ कार्यकर्ते, नेते, ‘राजबंदी’ म्हणून कारागृहामध्ये अडकलेले होते. त्या सर्वांची त्यांना एका आदेशान्वये मुक्तता केली. त्यामध्ये ‘मराठा’चे संपादक आणि प्रख्यात साहित्यिक आचार्य प्रल्हाद केशव अत्रे यांचा समावेश होता. कटुतेपेक्षा सदिच्छेमुळे गोष्टी सोप्या होतात, असं ते म्हणायचे. पण सोपेपणा म्हणजे तडजोड नव्हे, हा व्यवहारीपणासुधा त्यांना ठाऊक होता.

डिसेंबर १९६३ च्या अखेरीस ‘विदर्भ परिषदे’मध्ये त्यांनी नागपूरचे महत्व कायम ठेवले जाईल, अशी घोषणा केली. जिच्या मागेही ही सदिच्छा होती.

वास्तवाचे भान ठेवून महाराष्ट्राच्या सर्व भागांच्या विविध समस्यांचे

जनमानसाची शिंदोरी

निराकरण करीत, विरोधकांशीही स्नेहसंबंध वाढवीत, पक्ष संघटना अभेद्य ठेवून पक्षनेत्याबोरबर जिह्वाल्याचे, एकात्म संबंध राखून महाराष्ट्र प्रगतिपथावर नेण्याचे त्यांचे धोरण जाणकारांना स्वागतार्ह वाटत होते. सहकाऱ्यांना, अधिकाऱ्यांना स्वीकारार्ह वाटत होते.

१९६४ च्या मेमध्ये पंडित जवाहरलाल नेहरु मुंबईला आले होते. प्रकृती फारशी चांगली नव्हती. १८ मे रोजी ते मुक्कामाला राजभवनावर होते. राज्यपाल विजयालक्ष्मी पंडित या नेहरुंच्या भगिनी होत्या. आपल्या घरी भोजनाचे निमंत्रण दिले आणि ते दोघांनीही स्वीकारले.

वर्षां बंगल्याच्या हिरवळीवरच वत्सलाबाईंनी 'डिनर'ची व्यवस्था केली होती. पंडीतजी वसंतरावांच्या सहवासात प्रसन्नचित्त होते. ते थोडेच पण मनापासून जेवले. जेवणानंतर हापूस आंब्याची त्यांनी आवडीने चव घेतली.

जेवण झाले आणि स्वस्थपणे हिरवळीवरच, खुर्च्या टाकून गप्पा सुरु झाल्या. वसंतरावांनी आपला पाईप काढला आणि ओढायला सुरुवात केली. पंडितजी गमतीने म्हणाले -

'नाईक साहेब, पाईप सोडावासा नाही वाटत ?'

'पंडितजी ! जी चीज सोडावी लागेल ती मी कधीच स्वीकारलेली नाही,' वसंतराव आदबशीरपणे उद्गारले. पंडितजी खुशीने हसले.

मग, वसंतराव म्हणाले -

'मी येत्या महिन्यात युगोस्लाव्हियाला जावं म्हणतोय ! गोव्याच्या चौगुल्यांच्या बोटी आमच्या कोकण किनाच्यावर प्रवासी वाहतुकीसाठी सुरु व्हायच्या आहेत. त्यांचा स्वीकार करण्यासाठी'.

'अवश्य जा ! टिटोसाहेब आपले मित्र आहेत. त्यांना मीही पत्र लिहीन, तुम्ही येणार आहात म्हणून...'

'बरोबर मिसेस नाईकांनाही न्यावं म्हणतो आहे.'

'जरुर न्या ! युरोपियन लोकांना एकट्याने भेटीला गेलेलं आवडत नाही. तुम्ही मिसेस नाईकांना न्याच आणि मॅडम, तुम्ही नाही म्हणूनका.'

वत्सलाबाईंनी मूकपणेच कृतज्ञभाव व्यक्त केले.

पंडितजी दिल्लीला जाण्यासाठी राजभवनावरुन जेव्हा सांताकृज्ञ विमानतळावर गेले, तेव्हा वसंतराव आणि वत्सलाबाई त्यांना निरोप देण्यासाठी गेले होते. तोच शेवटचा निरोप ठरला. पंडितजी शिणलेले भासत होते. विमानतळावरही नेहमीची गर्दी नव्हती. नेहरु विमानाच्या पायया उतरुन चार पावलं मागे आले आणि त्यांनी छोट्या निरंजनाच्या गालावर चापट मारली. त्याला कुरवाळल्यासारखे केले आणि ते संथपणे पायया चढून विमानात शिरले.

त्यानंतर जेमतेम नऊ दिवसांनी त्यांचे दिल्लीला देहावसान झाले.

नेहरुंच्या निधनाची वार्ता ऐकताच वसंतराव क्षणभर खचून गेले. पण, दुसऱ्याच क्षणी त्यांनी स्वतःला सावरले. पंडितर्जींच्या अंत्ययात्रेला ते वत्सलाबाईंसह उपस्थित राहिले.

पंतप्रधान आणि मुख्यमंत्री या नात्याने त्या दोघांचा संबंध गेल्या फक्त सहा महिन्यांचा, पण त्या अल्पकाळात वसंतराव नाईकांनी पंडितर्जींचा आधीचा विश्वास अधिकच दृढ केला होता. वसंतरावांचे लोकाभिसुख राज्यकारभाराचे धोरण पंतप्रधानांना मनोमन आवडल्याचे अनेक उद्दरणांवरुन सांगता येईल. त्यांनी मुख्यमंत्रीपदाची शपथ घेतल्यानंतर पहिल्याच आठवड्यात सीमावासीयांचा एक प्रचंड मोर्चा महाराष्ट्र विधानसभेवर आला होता. ज्येष्ठ नेते बा.र. सुंठनकर मोर्चाच्या अग्रभागी होते. या मोर्चाचे जणू स्वागत करावे अशा रीतीने मुख्यमंत्री नाईक आपल्या विधानसभेतील कार्यालयातून उटून सामोरे गेले ! हा एक नवा पायंडा होता. आणि तो पंडितर्जींना फारसा आवडला नव्हता ! पण, जेव्हा वसंतरावांची आणि नेहरुंची भेट झाली, तेव्हा वसंतरावांनी आपण होऊनच स्पष्टीकरण करून नेहरुंचा गैरसमज दूर केला. महाराष्ट्रासमोरील त्यावेळचे मुख्य प्रश्न म्हणजे सीमांतंटा, कृष्ण-गोदावरी पाणींतंटा, दारुबंदीच्या धोरणाचा पुर्वविचार असे होते. त्यासंबंधी त्यांनी पंतप्रधानांशी वेळ ठरवून सविस्तर चर्चा केली होती आणि त्यांचे सहकार्य मागितले होते.

पंतप्रधान नेहरुंचे असे आकस्मिक निधन झाले नसते तर महाराष्ट्राचे अनेक प्रश्न वसंतरावांना आपल्या सोहार्दाच्या बळावर सोडविता आले असते.

नेहरुंच्या निधनानंतर त्यांचा उत्तराधिकारी ठरविण्याबाबत दिल्लीमध्ये हालचाली सुरु झाल्या. मोरारजीभाई यांना पंतप्रधानपदाची महत्वकांक्षा होती. पण, कॉग्रेस अध्यक्ष कामराज यांनी बहुमताचा, 'कन्सेन्सस्स'चा मुद्दा पुढे आणला. कन्सेन्सस्मध्ये मोरारजीभाईंना एकमुखी वा बहुमुखी पाठिंबा दिसेना. या सर्व प्रक्रियेमध्ये महाराष्ट्राचे मुख्यमंत्री या नात्याने आणि इतक्या वर्षांमध्ये सर्वांशी जोडलेल्या स्नेहसंबंधामुळे वसंतराव नाईक यांच्या शब्दाला फार मोल प्राप्त झाले होते. त्यांनी लाल बहादूर शास्त्रींच्या नावाचा शांतपणे पण ठामपणे पाठपुरावा चालविला. यशवंतराव चव्हाण, कामदार आदी श्रेष्ठींचे मत त्यांच्यासारखेच होते.

मोरारजींनी एकमताने आपली निवड होत नाही हे पाहून नाव मागे घेतले आणि लाल बहादूर शास्त्री हे एकमताने भारताचे पंतप्रधान झाले.

पंडित नेहरुंच्या परिचयाच्या कित्येक दिवस आधी वसंतरावांची

जनमानसाची शिंदोरी

आणि शास्त्रीजींचा चांगला परिचय होता. १९५२ साली मध्य प्रदेशात असताना वसंतरावांना विधानसभेचे तिकीट प्रथमच मिळवून देण्यात शास्त्रीजींचाच मोठा हात होता.

शास्त्रीजींची पंतप्रधानपदी निवड होताच नाईक समाधानी मनाने मुंबईला परत फिरले. जसे महाराष्ट्राचे प्रश्न पंडितजी असताना आपण त्यांच्यासमोर मांडत होतो, तसेच यापुढे लाल बहादूरजींसमोरही मांडता येतील, याचा त्यांना विश्वास वाटत होता. जून १९६४ अखेरीस वसंतराव वत्सलाबाईसह युगोस्लाव्हीयाला गेले. युरोपचा हा त्यांचा पहिलाच दौरा होता. युगोस्लाव्हीयातील औद्योगिकीकरण बरोबरच तेथील सहकारी शेती हा त्यांचा निरीक्षणाचा विषय होता. मार्शल टिटोंची व त्यांची मात्र भेट होऊ शकली नाही.

परदेशाहून ते परतले तोवर विधानसभेचे पावसाळी अधिवेशन येऊन ठेपले होते. त्या अधिवेशनाच्या प्रारंभीच विरोधी पक्षाने नाईक मंत्रिमंडळावर अविश्वासाचा ठराव मांडला. मुख्यमंत्री नाईक यांची हा ठराव म्हणजे एक कसोटी होती. त्या ठरावावर २७ व २८ जुलै १९६५ या दोन दिवशी गरमागरम चर्चा झाली व त्याला मुख्यमंत्र्यांनी शांतपणे, सविस्तर उत्तर उत्तर दिले. त्यांच्याविरुद्धचा अविश्वासाचा ठराव ३२ विरुद्ध १८२ मतांनी फेटाळला गेला... परंतु, आपला युगोस्लाव्हीयाचा दौरा एका खाजगी उद्योगपतीने आयोजित केला होता, व त्याला आपण कबुली दिली ही चूकच झाली, असेही त्यांनी विधानसभा सदस्यांसमोर सांगून टाकले.

१९६५ मध्ये पुन्हा देशामध्ये युद्धाचे वातावरण पसरले. ६२ साली शत्रू चीन होता, या वर्षी पाकिस्तानबरोबर मुकाबला होता.

वसंतरावांनी गेल्या खेपेप्रमाणेच याही खेपेला युद्ध-प्रयत्नांसाठी, स्वयंपूर्णतेसाठी व जनतेचे मनोधैर्य टिकवण्यासाठी जोरदार आघाडी सुरु केली. सर्टेंबरमध्ये दिल्लीला भरलेल्या मुख्यमंत्र्यांच्या परिषदेनंतर त्यांनी मुंबई - महाराष्ट्रामध्ये जाहीर सभा घ्यावयास सुरुवात केली. शेतकरी, कामगार, उद्योगपती, विद्यार्थी, महिला, डॉक्टर्स, इंजिनीअर्स, सरकारी नोकर, वकील आणि अन्य सर्व व्यवसायिक यांनी युद्धप्रयत्नांमध्ये सर्व प्रकारे सामील झाले पाहिजे, हे त्यांच्या बोलण्याचे सूत्र असे. नागरिक संरक्षण समितीची त्यांनी पुनर्रचना केली. देशाची युद्ध-साहित्याची गरज महाराष्ट्र भागवू शकेल, असे त्यांनी केंद्र सरकाराला सांगितले; आणि पंतप्रधान लाल बहादूर शास्त्री यांनी स्वतः महाराष्ट्रामध्ये येऊन जनतेमध्ये अधिक चैतन्य निर्माण करावे, अशी त्यांना विनंती केली.

याचप्रमाणे संरक्षणमंत्री यशवंतराव चव्हाण यांनीही 'सह्याद्रीने आपणास महाराष्ट्र जागविण्यासाठी बोलविले आहे' असे आवाहन केले व संरक्षणमंत्री मुंबई - पुण्यास येऊन त्यांनी तेथे प्रचंड जनसमुदायाच्या सभा घेतल्या. त्याच प्रसंगी पुणे येथे शनिवारवारड्यासमोर ३ ऑक्टोबर १९६५ रोजी वसंतरावांनी ती ऐतिहासिक घोषणा केली -

'दोन वर्षांमध्ये महाराष्ट्र अन्नधान्याच्या बाबतीत स्वयंपूर्ण झाला नाही, तर मला शनिवारवारड्यासमोर फाशी द्या !'.

अशी नाट्यमय घोषणा करणे हा नाईक यांचा स्वभाव नव्हता; त्यामुळे अनेकांना त्यांचे आश्चर्य वाटले. वृत्तपत्रांतून त्या घोषणेला मोठी प्रसिद्धी मिळाली. विरोधी पक्षांना, विरोधी लिहिणाऱ्या पत्रकारांना, अरेक दिवस ही घोषणा कुचेष्टा करण्यासाठी उपयोगी पडत होती. पंरतु वसंतरावांच्या त्या उद्गारांमागील तळमळ खरीच होती. केवळ भडकपणे, सवंग बोलवे, ही त्यांची वृत्ती नव्हती. अशा घोषणा शब्दार्थाने घ्यावयाच्या नसतात, हे विरोधकांना कोण सांगणार? पण, एवढी टीका होऊनही वसंतराव स्वरूप होते. त्यांनी अवाक्षरानेही त्या टीकेचा प्रतिसाद केला नाही. पंरतु, शेतीचा विकास आणि अन्नधान्य आघाडी बळकट करण्यासाठी प्रयत्न त्यांनी अविरतपणे चालू ठेवले.

आज वसंतराव नाईक यांच्या अविश्रांत प्रयत्नांची फळे महाराष्ट्र चाखत आहे. महाराष्ट्राची शेती समृद्ध व्हावी, इथला शेतकरी उपासाने तडफडू नये हीच त्यांची एकमेव इच्छा होती. महाराष्ट्राच्या सर्व विभागात कृषिविद्यापिठे कलांतराने त्यांच्याच प्रयत्नाने उभी राहिली. आज महाराष्ट्र अन्नधान्याच्या बाबतीत स्वयंपूर्ण झालेला आहे.

पंतप्रधान लाल बहादूर शास्त्री हे १७ ऑक्टोबरला मुंबईला आले. आझाद मैदानावर अतिप्रचंड सभा झाली. त्या सभेत भारताचे वामनमूर्ती पंतप्रधान हिमालायाएवढे उत्तुंग होऊन गरजले, 'पाकिस्तान काश्मीरसाठी एक हजार वर्ष लढण्याच्या गोष्टी करत आहे; पण आम्ही त्यांना बजावून सांगतो की जगाच्या अंतापर्यंत जरी ते लढत राहिले तरी काश्मीर त्यांना मिळणार नाही. तसेच चांब विभागातून पाकिस्तानी फौजा मागे हटल्या नाही, तर लाहोर भागातून भारतीय सेनादलही मागे फिरणार नाही'

या सभेत मुख्यमंत्री या नात्याने वसंतराव थोडाच वेळ बोलले, पण त्यावेळीही अन्नधान्यामध्ये स्वयंपूर्ण होण्याच्या निर्धाराचा त्यांनी पुनरुच्चार केला आणि संरक्षणविषयक साहित्य-मग ते कोणतेही असू द्या-महाराष्ट्र त्याचे उत्पादन पार पाडण्यास समर्थ आहे, अशी आत्मविश्वासपूर्ण गवाही त्यांनी पंतप्रधानांना म्हणजेच भारताला दिली.

या युद्धकाळात संरक्षण-मोहिमेसाठी तीन महिन्यांत पंचवीस कोटी संरक्षण बचत योजनेमध्ये गुंतवायाचे साध्य मुख्यमंत्र्यांनी ठरविले होते व ते मुदतीत सफल झाले.

सर्व महाराष्ट्रामध्ये देशभक्तीची व संरक्षण प्रयत्नांची एक अभेद्य

जुलै २०१३

जनमानसाची शिंदोरी

लाट निर्माण झाली होती व तिचा वेग कायम ठेवण्यात मुख्यमंत्री वसंतराव नाईक यशस्वी झाले होते.

वसंतरावांचा १ जुलै रोजी येणारा वाढदिवस त्यांचे कुटुंबीय, स्नेही आणि कार्यकर्ते दरवर्षी मोठ्या उत्साहात साजरा करीत. अनेक वर्ष ती प्रथा चालत आली होती. ते मुख्यमंत्री झाल्यावर या वाढदिवस समारंभाला एखाद्या उत्सवाचे स्वरूप येऊ लागले आणि ते टाळणे वसंतरावांच्या ऋजू स्वभावाला मानवणारे नव्हते. असाच १९६६ चा वाढदिवस यवतमाळ जिल्ह्यातील लोकांनी मोठ्या थाटामाटात साजरा करावयाचे ठरवले. त्यासाठी दिल्लीहून यशवंतराव चव्हाणांना निमंत्रण पाठविण्यात आले आणि त्यांनी येण्याचे मान्य केले.

पण, वसंतरावांना जेव्हा त्या महोत्सवासारख्या मोठ्या कार्यक्रमाची माहिती झाली, तेव्हा त्यांनी आपल्या स्नेह्या-सोबत्यांची समजूत घालून तो कार्यक्रम रद्द करायला लावला. त्यांना परमपूज्य असलेले लाल बहादूर शास्त्री यांच्या निधनाच्या पार्श्वभूमीवर आपला सत्कार व्हावा हे त्यांना पटत नव्हते. राज्यामध्ये दुष्काळी परिस्थिती होती, ते वेगळेच. पण, यशवंतराव चव्हाण त्यांना शुभेच्छा देण्यासाठी आले. वर्षा बंगल्यावर साध्या, अनौपचारिक पद्धतीने वसंतरावांचा तो वाढदिवस साजरा झाला. ठरल्याप्रमाणे यवतमाळ जिल्ह्यामार्फत त्यांना एक लक्ष त्रेपन्न हजार रुपयांची देणगी देण्यात आली. त्या रकमेमध्ये स्वतःच्या ११,१५३ रुपयांची भर घालून तो निधी त्यांनी सार्वजनिक कार्यसाठी उपलब्ध केला. याप्रसंगी यशवंतराव चव्हाण जे शुभेच्छानिर्दर्शक बोलले ते फार महत्वाचे होते. ते म्हणाले, मी मुख्यमंत्री झालो तेव्हा शेतकऱ्याचा मुलगा मुख्यमंत्री झाला, असे अभिमानाने सांगण्यात आले. मी शेतकऱ्याचा मुलगा असलो तरी शेतकरी नाही. पण, आता वसंतरावांच्या रुपाने महाराष्ट्राला पहिला शेतकरी मुख्यमंत्री लाभला आहे. त्यांनी महाराष्ट्राच्या शेतकऱ्यामध्ये जो विश्वास निर्माण केला आहे, त्यामुळे महाराष्ट्राचाच नव्हे, तर भारताच्या शेतीचा गुंतागुंतीचा प्रश्न आपण सोडवू शकू, अशी आशा निर्माण झाली आहे. शेतीचा त्यांना छंद आहे. शेतीच्या प्रत्यक्ष अनुभवामुळे व जिव्हाळ्यामुळे नवीन दृष्टी देण्याचे सामर्थ्य त्यांना लाभले आहे. गेल्या तीन-साडेतीन वर्षात श्री. वसंतराव यांनी महाराष्ट्राचा कारभार अत्यंत खंबीरपणे, आत्मविश्वासाने व तितक्याच समतोलपणे हाकला. दुःखी जनतेची दुःखे दूर करण्याचा त्यांनी श्रद्धेने प्रयत्न केला आहे. महाराष्ट्राचा कारभार त्यांनी इतक्या शोभायन पद्धतीने चालविला आहे की, सांस्कारिक भारतात महाराष्ट्राचा लौकिक होत आहे. महाराष्ट्राच्या या यशाची व लौकिकाची जबाबदारी व श्रेय श्री. नाईक यांचेच आहे. श्री. वसंतराव नाईक यांच्या हातात महाराष्ट्राची प्रगती व भवितव्य सुरक्षित आहे.

आजवी पण स्पवीर

दो

न-तीन वर्षांपूर्वीची गोष्ट. मुद्रण व्यवसायातील माझे एक मित्र माझ्याकडे आले आणि म्हणाले, मला जरा मुख्यमंत्र्यांना भेटायचं आहे. तुम्ही माझ्या बरोबर याल का ? मी म्हटले, येईन. न यायला काय झाले. त्या निमित्तानं त्यांची माझी भेट होईल. तुमची भेट तर नेहमीच होत असेल ? होते. पण ती विधान भवनात. यांच्या मागे शंभर काम. एकमेकांचे कुशल विचारण्याइतकाही अवसर नसतो. तुमच्या कामाचं तुम्ही बोला. मी तुमच्या बरोबर येतो. आधी कळवायला पाहिजे. अजून कळविलेलं नाहीच होय. नाही. मग तुम्हाला कशाला चला म्हणतोय. बरं तर ठीक आहे. आमदार म्हणून नव्हे, पण एक मित्र म्हणून मला त्यांच्या भेटीला परवानगी लागत नाही, हे खरंच आहे, त्यांच्या बोलण्याचा रोख लक्षात आला आणि मी हसून म्हणाले.

वसंतरावांचा मुक्काम मुंबईतच आहे, हे मला निश्चित ठाऊक

होते. कामाचा बऱ्गा सदैव असतोच. माझ्यासारख्याच्या भेटीने त्यांनाही किंचित बरे वाटते. डॉक्टरला भेटायला एखादा हसतमुख माणूस यावा तसे. मग किती वाजता जाऊ या ? माझ्या मित्राने विचारले. केढ्यावी. ऑफिसची वेळ असेल तर सचिवालयात जाऊ, नाहीतर मग वर्षावर. अडीच वाजता निघू या. ठीक आहे. दादरहून आम्ही अडीचला निघालो आणि तीनच्या सुमारास सचिवालयात

पोहोचलो. लिफ्टने सहाया मजल्यावर आलो. मुख्यमंत्र्यांच्या चॅंबरच्या दाराशी आलो. दारावर उभ्या असलेल्या त्यांच्या

नेहमीच्या शिपायाला मी विचारले, आहेत कारे साहेब ? आहेत, एवढेच सांगून तो गप्प उभा राहिला. वास्तविक, तो होऊन दार उघडायचा. आज तो तसे करायला नाराज दिसला. मीटींगबिटिंग चालली आहे का ? मी विचारले. नोकर थोडा वेळ थबकला. काकुळतीच्या स्वरात बोलला, जेवण घेताहेत साहेब. पाहात मी त्यालाच विचारले. तो काय

ग. दि. माडगृळकर

जुलै २०१३

जनमानसाची शिंदोरी

सांगणार बापडा. माझ्याबरोबर एक गृहस्थ होते आणि कुणी जेवण घेत असताना आत शिरणे बरे नढेच, म्हणून मी मोठ्यांदा म्हणालो, बरं मग आम्ही शेजारच्या खोलीत थांबतो. साहेबांचं आटोपलं म्हणजे सांग, “आटोपलयं, आटोपलयं. या अण्णा या,” आतून मुख्यमंत्र्याचाच आवाज आला. आत जाणे मग भागच पडले. वसंतरावांचे जेवण संपत आले होते. ते म्हणाले “बसा”. मी माझ्याबरोबर आलेल्या गृहस्थांचा त्यांच्याशी परिचय करून दिला. आम्ही दोघेही बसलो. फळाची बशी आमच्यापुढे करीत ते म्हणाले, “घ्या”. एक संत्र्याची फोड अलगद काढून घेत मी म्हणाला, “इतक्या उशिरा लंच ?” “काय करता जेवायलासुधा वेळ सापडू नये असं झालय आजकाल. मोर्च, मोर्च, मोर्च. त्यांच्या शिष्टमंडळाला भेटले तर पाहिजे. त्यांचं ऐकल पाहिजे. करता येईल ते केलं पाहिजे”. मी मनात म्हणालो, वेळेवर जेवयालासुधा फुरसत मिळत नाही, त्या मुख्यमंत्रिपदाचं सुख काय असेल ? कशासाठी ही एवढी ओढाताण ? काय कमी आहे या माणसाला ?

आजच्या लोकशाहीच्या जमान्यात, अशी अधिकारपदे धारण करणाऱ्या माणासाला विदेही जनकाचीच शक्ती अंगी बाणवली पाहिजे.

एक पाय अनीत आणि दुसरा पाय कुणी सेवकजन हळुवारपणे चेपत आहेत, असाच मामला.

माला वाटते, ही शक्ती कमविण्यात वसंतरावांनी बरीच प्रगती केलेली आहे. विरोधी पक्षांचे सदस्य कठोर शब्दांचे प्रहार करीत असतात तर स्वकीयांतला एखादा करू नये इतकी स्तुती करू लागतो. मात्र, वसंतरावांच्या मुद्रेवरील शांती कधी ढळत नाही. ते विचलित होत नाहीत की उल्हासित होत नाहीत.

अगदी अविश्वासाच्या ठरावाला उत्तर द्यायची वेळ असू द्या. त्यांचा स्वर सहसा चढत नाही. विरोधकांचा एक एक मुद्दा घेऊन, ते त्याचा सौम्यपणे समाचार घेतात. एखादा रेशमी चिमटा घेतील, पण वकृत्वाचा थयथयाट असा कधीच नाही. शासनकर्ते कधीच चुकत नाहीत, असला दावा तर ते मुळीच करीत नाहीत. जे सत्य आहे तेच ते सांगतात आणि वर आर्जवी स्वरात, आमचीही चूक होईल

जनमानसाची शिंदोरी

टाकली.

जो निंदे ते न घे स्तुतीते नया घे

आकाशा न लागे, लेपु जैसा

अशीच मनाची अवस्था सांभाळीत त्यांनी प्रगतीचा मार्ग चोखाळला. यशवंतरावांनी घातलेला महाराष्ट्राच्या प्रगतीप्रासादाचा पाया, वसंतरावांच्या कारकिर्दीत वास्तूच्या आकाराला आला, ही गोष्ट मान्य करायला हवी, त्यांच्या विरोधकांनाही याबाबतीत खरा विरोध करता येणार नाही. एक खरे की, वसंतराव मुख्यमंत्री झाले तेव्हापासून आजपर्यंत महाराष्ट्रावर सारखी गडांतरे येत आहेत. त्यांच्यासारख्या स्थिरबुधी नेतृत्वाची जणू पुनःपुन्हा परीक्षा घेतली जात आहे. असे का होते आहे असा अकारण विचार माझ्या मनी अनेकदा येतो. माझे मलाच उत्तराही गवसते. 'कस' सोन्यालाच लागतो. अन्य धातू केवळ तोलून घ्यायचे असतात. 'दरधं दंधध पुनरपि पुनः कांचनं कांतर्वर्णम्', असे त्यांच्या नेतृत्वाबाबत नित्य होत आले आहे. १९६३ साली वसंतराव मुख्यमंत्री झाले. चौसप्तच्या जुलैत ते युगोस्लावियाचा दौरा करून आले. उणेपुरे एक वर्ष गेले. पासप्तच्या सप्टेंबरात भारत-पाक संघर्ष सुरु झाला. त्या काळात त्यांनी केलेली जनजागृती निःसंशय वाखाणणीय होती. महाराष्ट्राच्या भूमीचा सारा कणखरपणा आणि चिवटपणा त्यावेळी त्यांच्या वाणीने आत्मसात केला होता. अवघा महाराष्ट्र त्यांच्या मागे उभा ठाकला. संकट संपले. आपल्या लोकांवरचा विश्वास, हे वसंतरावांचे बळ.

त्यांच्या कारकिर्दीत भरताला आपल्या शेजायांशी लढावे लागले. महाराष्ट्राला आपले तन मन धन देशासाठी द्यावे लागले. निसर्गानेही वसंतरावांच्या कारकिर्दीचा कस पारखायला प्रारंभ केला. दोन वेळा महापूर आले. त्रिवार दुष्काळाने थैमान मांडले. एकदा तर धरणीमातेलाच अर्धांगाचा झटका आला. कोयनेच्या परिसरातील महाराष्ट्रीयांचे जीवन जमीनदोस्त झाले. वसंतराव डगमगले नाहीत. ऐकताच अंगावर शहारा उभा राहावा अशा या संकटांतून देखील त्यांनी महाराष्ट्राला बाहेर आणले. धरणी दुभंगली तरी त्यांनी माणसांची मने दुभंगु दिली नाहीत. ते स्वतः हादरले नाहीत. हे झाले निसर्गाचे प्रहार. राजकारणातल्या माणसांनी आणि विचारांनीही वसंतरावांच्या वाटचालीला पदोपदी अडविल आहे. संप काय, बंद काय, घेवार काय, दंगली काय जनसमुद्रात सारखी वादळे इतकी वादळे आणि इतके जलचर यांच्याशी झुंज घेत घेत महाराष्ट्राची महानौका वसंतरावांनी सुखरूपणे पुढे पुढे चालविलेली आहे. एखाद्या भूखंडाच्या प्रगतीचा प्रवास हा महासागराच्या प्रवासासारखा सुदीर्घ असतो. पैलतीर ही शतकानुशतके कल्पनाच राहते. त्या दिशेने पुढे जाणे हाच पुरुषार्थ.

वसंतराव राजकारणात आले. मध्यप्रदेशात उपमंत्री झाले. मुंबई राज्यात मंत्री झाले. महाराष्ट्राचे मुख्यमंत्री झाले. हा प्रवास निःसंशय अभिनंदनीय. पण, वसंतरावांचा मूळ पिंड शेतकऱ्याचा. शेती,

जरुर, पण या सदनाच्या सन्मान्य सदस्यांना मी सांगू चाहतो की, या विषयात ती मुळीच झालेली नाही.

एवढी सारी आर्जवी कैफियत ऐकूनही विरोधी पक्ष उभे ठाकतात.

आमचे समाधान झाले नाही. आम्ही बहिर्गमन करतो म्हणून धमकावतात. सभागृहाबाहेर पडतात.

वसंतरावांची मुद्रा पालटत नाही. ते भडकत नाहीत आणि बावरतही नाहीत. विरोधी पक्षीयांची भाषणे ते अधिक सावधपणे ऐकत असतात. स्वपक्षीयांना हेवा वाटावा इतक्या मनःपूर्वक ऐकत असतात.

त्यांच्या मुख्यमंत्रिपदाला मी तर सुखनैव तपश्चर्या म्हणेन. परशुरामांचे वैष्णवी धनुष्य आपणहून श्रीरामांच्या हाती गेले तसे मुख्यमंत्रिपद आपणहून त्यांच्याकडे आले. यशवंतराव चव्हाण दिलीला निघाले. तेव्हाच माझ्यासारख्या त्यांच्या असंख्य चाहत्यांना वाटले होते की, मुख्यमंत्रिपदाची माळ वसंतरावांच्या गळ्यात पडेल. पण, तेव्हा तसे घडले नाही. ज्येष्ठतेचा विचार झाला आणि कै. कन्नमवार महाराष्ट्राचे मुख्यमंत्री झाले. वसंतराव महसूल मंत्रीच राहिले.

त्या काळातच कधीतरी एका सावळ्या संध्याकाळी मी त्यांना भेटण्यासाठी वर्षावर गेलो होतो. वर्दळ फारशी नव्हती. बंगल्याच्या पिछाडीला आपल्या बागेत ते फेच्या मारीत होते. मी तिथे गेलो. त्यांची मुद्रा प्रसन्न होती. नेहमीसारखी पाईपची उसाभर चालू होती. त्यांनी हसून या म्हटले. बागेतल्याच खुर्चीवर आम्ही बसलो.

हे असे कसे झाले ? आम्हाला वाटले मुख्यमंत्री म्हणून तुमची निवड होईल. आमच्या नेत्यांना नाही वाटले तसे. ते किंचित हसले. यशवंतरावांना मी अगदी सलगीचा प्रश्न केला. म्हणा हवं तर. त्यांना विचारलं नाहीत तुम्ही. मी का विचारु ? अधिकार ही मागून मिळणारी गोष्ट नाही. आपले काम त्या योग्यतेचे झाले की अधिकार आपोआप आपल्याकडे येतो. त्यांच्या म्हणण्यासारखेच झाले. सहकारमंत्री, कृषिमंत्री, महसूलमंत्री म्हणून त्यांनी बजावलेली सेवा सन्मानली गेली व त्रेसप्त साल सरता सरता ते नव्या संयुक्त महाराष्ट्राचे मुख्यमंत्री झाले. गेली दहा वर्ष ते या सन्माननीय पदावर आहेत. त्यांच्यावर उघड आणि छुपी टीका अमाप झाली, हारतुत्यांचाही पाऊस पडला. थेली अर्पण केली गेली. वसंतरावांनी टीकेचा खेद मानला नाही, स्तुतीचे हार गळ्यात मिरविले नाहीत, मिळालेली थेली आपल्या स्वतःच्या काही दानासह सार्वजनिक कार्याला देऊन

जनमानसाची शिंदोरी

व्यवसाय म्हणून केली गेली पाहिजे, शेतकऱ्याला प्रतिष्ठा लाभली पाहिजे, हे त्यांच्या चिंतनगीताचे जणू धृपद आहे.

कोणी कितीही म्हणाले तरी, एक गोष्ट कोणासही मान्य करावी लागेल की, महाराष्ट्राच्या शेतीचा मुखडा गेल्या दहा वर्षात पूर्ण बदलून गेला आहे, त्याच्यावर झाळाळी आली आहे. शेती कसणाऱ्या माणसाच्या मुख्यावरचा स्वाभिमान वाचून घ्यावा इतका सुस्पष्ट झाला आहे. आकड्यांची अक्कलहुशारी हे मान्य करो की न करो. शून्य क्रमांकाच्या काचेचा चष्मा घालून पाहिले तर दिसेल की, महाराष्ट्राची शेती आता नागडीउघडी राहिली नाही. तिच्या कटीला लाज राखेल असे हिरवे वस्त्र आहे. शालीनता सांभाळता येईल एवढी कंचुकी तिच्या वक्षस्थळावर आहे. ती पायधोळ पैठणी नेसून मिरवील, तेव्हा वसंतरावांचे सारे मनोरथ फळाला येतील.

नवकॅंग्रेस या संस्थेचा प्रत्येक सभासद समाजवादी असतोच. नव्हे त्याने तसे असावेच लागते. वसंतरावांना मी उदारमतवादी मानवतावादी असे काही वेगळे विशेषण देईन. गरिबांविषयी त्यांना अपार कळवळा आहे. पण गरिबीच्या गर्तेत, साच्या देशाचे स्वास्थ्य तडकाफडकी गाडून टाकण्याइतका त्यांचा समाजवाद उतावळा नाही. श्रीमंत शेतकऱ्यांचा कैवारी हे नको असलेले बिरुद म्हणूनच पाहिजे तेव्हा त्यांच्या कोटाला लटकाविले जाते. त्यांच्यावर अकारण अन्याय केला जातो.

देशातील गरिबी हटली पाहिजे, पण ती आततायी पध्दतीने नव्हे. विचार आणि नियोजन या दोन शस्त्रांनीच ती शस्त्रक्रिया केली पाहिजे असे त्यांना वाटत असावे. वसंतराव एक समर्थ प्रशासक आहेत. सहकारी व अधिकारी यांच्यात उत्साह निर्माण करण्याची शैली त्यांना अवगत आहे. मागण्यांसाठी दारी आलेल्या समाजापुढे कायद्यांच्या काड्यांनी 'नो' अक्षरांची रचना करणारे अधिकारी त्यांना विनोद विषय वाटतात. राज्य जनतेचे आहे. तिच्या कल्याणसाठी जे जे करणे आवश्यक ते ते शासनाने केलेच पाहिजे अशी त्यांची धारणा आहे. इंग्रजी राज्यातील अधिकारी लोकांची अरेवावी त्यांच्या कारकिर्दीत नामशेष झाली. महाराष्ट्र शासन त्यांनी लोकाभिमुख केले. वसंतरावांच्या कारकिर्दीत सरकारी अधिकाऱ्यांना एक समज निश्चित आली आहे की आपण जनतेचे सेवक आहेत. गेल्या दोन वर्षातला दुष्काळ तर वसंतरावांनी फार धैर्यने हाताळ्ला. लाखे लोकांना काम उत्पन्न करून दिले. अन्नाचा पुरवठा करण्याची पराकाढा केली. नवनवीन कामे इतकी करवून घेतली की, चालू वर्षी पाऊस वेळेवर पडला तर गेला दुष्काळ ही एक इष्टापत्ती ठरेल.

वसंतराव उत्तम प्रशासक आहेत. समर्पित समाजसेवक आहेत. कार्यरत राष्ट्रभक्त आहेत तसेच फार प्रेमळ गृहस्थही आहेत. अतिशय चांगले स्नेही आहेत. गहुलीचे त्यांचे घर मी पाहिलेले नाही. पुसदचा पाहुण्याचार मात्र मनसोकृत घेतलेला आहे.

सत्ताविकेंद्रीकरणाचा कायदा वसंतरावांच्या नेतृत्वाखाली जन्मला. कार्यवाहीत आला. त्यांच्या मुंबईच्या घरात मात्र अजून राणीचेच राज्य असल्याचा माझा अनुभव आहे. माहराष्ट्राचा हा मुख्यमंत्री दिवसाचा जेवढा वेळ घरी असेल, तेवढा वेळ तरी पराधीन असतो. वर्षात प्रवेश केला की त्याला गृहसप्राङ्गीचे एकछत्री साप्राज्य मानावे लागते. विरोधी पक्षाचा आवाज तेथे उमटत नाही. विरोधाला तिथं वावच ठेवला जात नाही.

वसंतराव पत्नीला हाक मोठी गमतीने मारतात. त्यावेळी त्यांच्या सादीला खस वहाडी वास येतो. माझ्यासारखा सलगीतला मित्र भेटायला गेला, अन्य कुणी अतिथी नसला तर ती हाक ऐकायला मिळते. नेहमी मंद स्वराने बोलणारे मुख्यमंत्री अशा वेळी असल्या बैठकीवरुन मोर्चांदा ओरडतात, “वच्छ, चहा पाठव ग”.

त्या हाकेत बरेच रंग असतात. अलेक्झेंड्रा नावाचा एक खडा असतो. अंगठीत घालतात तो. त्यात जसे अनेक रंग दिसतात, तसे.

वसंतरावांचा प्रेमविवाह झालेला आहे. त्यांच्या पत्नी पूर्वाश्रमीच्या कु. वत्सला घाटे, बी.ए. त्या ब्राह्मण, वसंतराव वंजारी जमातीतील. वंजारी मंडळीनी या नवदाम्पत्याला काही काळ वाळीतही टाकले होते म्हणे. या गोष्टीला आता बत्तीस वर्षे होऊन गेली.

त्या दोघातला प्रेमभाव ताजा आहे. तरुण आहे. वर्षा बंगल्यात राहण्या वसंतरावांना गहुली पुसदची आठवण रोज होत असली पाहिजे. आगेचे नाव देऊन म्हणूनच त्यांनी बंगल्याच्या पिछाडीला एक शेत सजिविलेले आहे. प्रेमळ वडील माणसे, प्रेमळ पत्नी, मुलेबाळे यांच्या सहवासात वसंतरावांचा गृहस्थाश्रम नित्य वसंतकालात वावरत असतो.

वसंतरावांना वेळच मिळत नाही. दुपारचे जेवणदेखील तीन वाजता, आपल्या कार्यालयात बसूनच घेण्याची पाटी नेहमी येत असते. दौऱ्यांनाही दम नसतो. युध्द सिध्दतेचा दौरा, दुष्काळ निवारणाचा दौरा, पुनर्वसनार्थ दौरा, नाहीतर निवडणुकीसाठी दौरा... सरखे चालूच असते.

वसंतराव पिडाने शेतकरी, वृत्तीने उदारमतवादी आणि निष्ठेने समाजवादी आहेत. कांग्रेसच्या विद्यमान नेतृत्वाविषयी त्यांच्या मनात गाढ आदर आहे. आपल्याला न पटणारी गोष्टही नेत्यांच्या निर्णय म्हणून शिरोधार्य मानण्याइतकी शिस्त त्यांनी स्वतःत बाणवलेली आहे. एका विषयात मात्र ते कांग्रेसने काढलेल्या खडूच्या वर्तुळाबाहेर दिसतात. जुन्या कांग्रेसवाल्यांनी रुढ केलेला वेष त्यांनी स्वीकारलेला नाही. ते कटाक्षाने खादी वापरतात. पण पायधोळ

धोतर, नेहरु सदरा, जाकीट व कोचदार गांधी टोपी हा संच त्यांनी पत्करलेला नाही. बूट-पॅट-कोट असा त्यांचा वेष टिपटॉप असतो. खादीत देखील किती तलम आणि सुरेख रंगापोताचे कापड निघू शकते ते वसंतरावांचा वेष पाहिल्यावर समजते. ते सुवेषधारी असतात. काळाबोरोबर असतात. ते संपूर्ण निर्व्यसनी नाहीत. चर्चिलच्या चिरुटासारखी त्यांची आवडती पाईप सदैव त्यांच्या ओठाशी असते. चहा ते पितात पण रशियन पद्धतीने. चहाची पत्ती घालून उकळलेले पाणी, चवीपुरता लिंबाचा रस, बस्स.

कधीकधी कपिलाषष्टीचा योग येतो. वसंतरावांना दीड-दोन दिवसांची उसंत गवसते. शिकारीच्या निमित्ताने मग ते ताडोबासारख्या अरण्याकडे जातात. सहकुटुंब जातात. मोकळा वारा छातीत भरुन घेतात. कधीमधी कुटुंबीय मंडळीशी, मित्रांशी पत्ते खेळण्याचीही त्यांना लहर येते. पण, हे सारे कधीतरी. एरव्ही सदैव कामास जुंपलेले असतात. ते थकत नाहीत, कुरकुरत नाहीत. साडेचार कोटी समाजाचे नेतृत्व करण्यातही एक आगळा आनंद असेल. आपले स्वतःचे शेत पिकविण्यात अपार आनंद असतो. मग, सान्या राज्याची शेती समृद्ध करविण्यात केवढा आनंद असेल ? वसंतरावांनी खूप कामे केली आहेत. राज्यातले हरिजन, पिरिजन आणि विद्यार्थी यांच्या लेखी त्यांना प्रगाढ प्रेम आहे. त्यांच्यासाठी कितीही श्रमावे लागले तरी त्यांची सिध्दता आहे. प्रश्न अनंत आहेत. सीमाप्रश्न, गोदावरीचे पाणी, जातीय दंगली, तरुणांचा असंतोष.. वसंतराव सान्या प्रश्नांना सामोरे आहेत. बगल नाही. कर्तृत्ववान माणसाचे वय उच्चारु नये. त्यांला शतायुष्य लाभावे, अशी इच्छा व्यक्त करावी.

वसंतरावांचे कर्तृत्व आत्मसिध्द आहे. प्राथमिक शिक्षणासाठी रोज चार मैल पायफीट करणारा मुलगा आज महाराष्ट्रेचे मुख्यमंत्रीपद भूषवितो आहे. या मुख्यमंत्र्यांच्या कारकिर्दीत महाराष्ट्रावर अनंत संकटे आली. मुख्यमंत्र्यांनी महाराष्ट्राला त्यातून तर वाचविलेच. पश्चिम महाराष्ट्र, विदर्भ, मराठवाडा हे महाराष्ट्र शंकराचे त्रिदल आहे. यातील प्रत्येक दलाचा हिरवा रंग आणि ताजेपण त्यांनी टिकवून धरले. तिन्ही दलांचे ऐक्य अभंग ठेवले.

राजकारणातील विरोधकांचे विरोध हे काम आहे. श्री. नाईकांचा व त्यांचा मतभेद असेल. वैयक्तीक वैर कुणाशीच नाही. श्री. बापूराव काळदाते यांच्या आजारपणाची ते कळकळीने चौकशी करतील. त्यावेळी त्यांची सभागृहातील कडवी वक्तव्ये त्यांच्या स्मरणाकाशात

मुळीच भिरभिरणार नाहीत. माझ्यासारख्या मित्राची ते जितकी विचारपूस करतील तितकिच विरोधी सदस्यांचीही. असे हे वसंतराव नाईक. पूर्वी ते राठोड आडनाव लावीत. राठोड आडनावांतील झुंजार कणखरपणा त्यांच्या वृत्तीत आहे. नाईक या नावाला योग्य ती नेतृत्वशक्तीही त्यांनी संपादली आहे. महाराष्ट्रात रामराज्य नांदते आहे असे कुणीच म्हणणार नाही. दुसऱ्या राज्यातले आवर्जून म्हणतात. ‘महाराष्ट्र तरक्कीपर है’ हे श्रेय वसंतरावांचे. त्यांच्या षष्ठ्यबिद्पूर्तीच्या या शुभप्रसंगी श्री. यशवंतराव चहाण नाईकांच्याच एका वाढदिवसानिमित्त बोलले होते, तेच शब्द मी पुन्हा उच्चारीन.

मुख्यमंत्री म्हणून श्री. नाईक यांची आपल्याला आणखी काही काळ जरुरी आहे.

जन्मतःच ओठी सोन्याचे गोकर्ण लागले. मागासलेल्या जमातीत जन्म मिळूनही ज्ञानाच्या मंदिराशी अडवणूक सहन करावी लागली नाही. समाजसेवेची संधी मिळाली. अधिकारपदांचा गालिचा पायाखाली उलगडत गेला. चढत चढत महाराष्ट्राच्या मुख्यमंत्रिपदासारख्या कष्टसाध्य स्थानाचा लाभ झाला. उणीपुरी दहा वर्षे हे पद समर्थपणे सांभाळले.

दुःख वाट्याला आलेच नाही असे नाही. आले तेव्हा ते भयंकर प्रहार करून गेले. टीका तर नित्याच्याच.

आता साठी उलटली. वसंतराव अजूनही उत्साही आहेत. महाराष्ट्र आणि भारत यांच्या प्रगतीसाठी आणखीही काही करीत राहण्याची जिद्द त्यांच्या ठिकाणी आहे. परमेश्वराने त्यांना उदंड आयुष्य द्यावे. त्यांच्याकडून आणखी सेवा करवून घ्यावी.

(संदर्भ : १९७३ साली प्रकाशीत ‘हिरवी क्षितिजे’ या ग्रंथातून साभार.)

जुलै २०१३

जनमानसाची शिद्दोरी

जीवनयात्रा

१ जुलै १९१३- यवतमाळ जिल्ह्यातील पुसद तालुक्यातील गहुली येथे बंजारा जमातीच्या सधन शेतकरी कुटुंबात जन्म.

१९३३- नागपूर येथील नील सिटी हायस्कूलमधून मॅट्रीक परीक्षा उत्तीर्ण.

१९३७- मॉरिस कॉलेज, (साध्याचे वसंतराव नाईक सामाजिक विज्ञान संस्था) नागपूर येथून बी.ए. पदवी परीक्षा उत्तीर्ण.

१९४०- नागपूर विद्यापीठ विधी महाविद्यालयातून एल.एल.बी. पदवी उत्तीर्ण.

१९४१- प्रारंभी अमरावतीचे प्रख्यात वकील कै.बै. पंजाबराव देशमुख द्यांच्याबरोबर व नंतर पुसद येथे स्वतंत्रपणे वकिली व्यवसायास प्रारंभ.

- पुसद तालुक्यातील 'आदर्श ग्राम चळवळी'त पुढाकार.
- त्यांच्या प्रयत्नांमुळे व तळमळीमुळे त्यांचे स्वतःचे गाव

'गहुली' हे आदर्श गाव बनले.

६ जुलै १९४१- प्रतिष्ठित ब्राह्मण घराण्यातील कु. वत्सला घाटे, यांच्याशी विवाह केला. हा विवाह आंतरजातीय असल्यामुळे त्यांच्या बंजारा समाजात मोठी खळबळ उडाली. काही दिवस त्यांना वाळीतदेखील टाकण्यात आले.

१९४६- पुसद नगरपालिकेचे अध्यक्ष म्हणून निवड. जून्या मध्यप्रदेश राज्यात उपमंत्री म्हणून १९५२ मध्ये नियुक्ती होईपर्यंत याच पदावर होते. ह्या अवधीत सुधारणाविषयक अनेक कामे केली.

१९५०- पुसद हरिजन मोफत वसतिगृहाचे व दिग्रस राष्ट्रीय मोफत छात्रालयाचे अध्यक्ष.

१९५१- विदर्भ प्रदेश काँग्रेस समितीचे व कार्यकारिणीचे सदस्य.

१९५२- पहिल्या सार्वत्रिक निवडणुकीत मध्यप्रदेश मंत्रिमंडळात महसूल खात्याचे उपमंत्री म्हणून नियुक्ती.

- ह्याच कानात मध्यप्रदेश गृहनिर्माण मंडळाचे अध्यक्षपद भूषविले.

- तसेच मध्यप्रदेश भू-सुधार समितीचे उपाध्यक्ष व मध्यप्रदेश सरकारच्या मेट्रिक समितीचे अध्यक्ष होते.

१९५६- राज्य पुनर्रचनेनंतर जुन्या मुंबई राज्यात सहकार, कृषी, दुग्धव्यवसाय या खात्यांचे मंत्री म्हणून नियुक्ती.

- अखिल भारतीय काँग्रेसचे तसेच महाराष्ट्र विभागीय काँग्रेस समितीचे व तिच्या कार्यकारिणीचे तेव्हापासून सदस्य.

१९५७- सार्वत्रिक निवडणुकीत विधानसभेत पुसद मतदारसंघातून दुसऱ्यांदा निवड झाली. महाराष्ट्र मंत्रिमंडळात कृषीमंत्री म्हणून नियुक्ती.

- इंडिया कौम्सिल ॲफ ॲग्रिकल्चरल फायनान्स सोसायटीचे सभासद म्हणून निवड.

१९५८- जपानला गेलेल्या आंतरराष्ट्रीय राईस कमिशनच्या भारतीय शिष्टमंडळात समावेश व जपानला भेट. टोकीयो येथे एफ.ए.ओ.च्या बैठकांना हजर.

१९५९- पुसद येथे 'फुलसिंग नाईक कॉलेज'ची स्थापना. चिनी सरकारच्या शेतकी संघटनेच्या निमंत्रणावरुन चीनला भेट.

१९६०- महाराष्ट्र राज्य स्थापनेनंतर राज्याच्या पहिल्या मंत्रिमंडळात महसूल मंत्री म्हणून नियुक्ती. ह्यावेळी शासनाने महत्वपूर्ण असा

कमाल जमीन धारणा क्षेत्रासंबंधीचा कायदा संमत केला.

- आपल्या मंत्रीपदाच्या कारकीर्दित त्यांनी लोकशाही विकेंद्रीकरण समितीचे अध्यक्ष म्हणूनही काम केले व महाराष्ट्रात पंचायती राज्याची मुहूर्तमेढ रोवली.

१९६२- सार्वत्रिक निवडणुकीत महाराष्ट्र विधानसभेवर यवतमाळ जिल्ह्यातील पुसद मतदारसंघातून तिसऱ्यांदा निवड होऊन पुन्हा महसूल मंत्री म्हणून नियुक्ती आणि मुख्यमंत्री होईपर्यंत हेच खाते त्यांच्याकडे राहिले.

५ डिसेंबर १९६३- महाराष्ट्राचे मुख्यमंत्री झाले.

१९६४-१ मे १९६५ रोजी आंतर भारती (इंडियन अँकडमी ऑफ लेटर्स) मुंबई, संस्थेचे उद्घाटन.

- भारत-पाक संघर्ष सुरु होताच ९ ते ११ सप्टेंबरला मुंबईत स्फूर्तिदायक व मार्गदर्शक भाषणे दिली. त्यामुळे महाराष्ट्रात चैतन्यवादी वातावरण निर्माण झाले. नंतर काही महिने युधसंज्ञतेसाठी महाराष्ट्राचा दौरा केला.

- शेती उत्पादनाच्या नव्या कार्यक्रमाचा प्रचार करण्यासाठी महाराष्ट्रातील २५ जिल्ह्यांचा दौरा.

१९६६ - आर्वणामुळे भयंकर परिस्थिती निर्माण झाली होती. संकटात सापडलेल्या शेतकऱ्यांना हिंमत देण्यासाठी राज्यातील दुष्काळी जिल्ह्यात झांझावती दौरा.

१९६७ - सार्वत्रिक निवडणुकीच्या प्रभावी प्रचारासाठी महाराष्ट्रात दौरा. या निवडणुकीत महाराष्ट्र विधानसभेवर पुसद मतदारसंघातून चौथ्यांदा निवड होऊन ६ मार्च १९६७ ला महाराष्ट्राच्या मुख्यमंत्री पदावर दुसऱ्यांदा एकमताने निवड.

- महाराष्ट्र - कर्नाटक सीमाप्रश्नाबाबत महाराष्ट्र विधानसभेत भाषण - (१७-१९-१९६७)

१९७० - अमेरिकी शासनाच्या निमंत्रणावरून अमेरिकेचा दौरा व युरोपिय देशांना भेटी.

१९७२ - सार्वत्रिक निवडणुकीच्या प्रचारासाठी महाराष्ट्रात दौरा. या सार्वत्रिक निवडणुकीतुन पुसद मतदारसंघातून पाचव्यांदा निवड होऊन १४ मार्च १९७२ ला महाराष्ट्राच्या मुख्यमंत्रीपदी तिसऱ्यांदा निवड झाली.

- महाराष्ट्रात गंभीर स्वरूपाचा दुष्काळ पडला होता. राज्यातील नऊ जिल्ह्यांत दुष्काळ हा देशातील इतर कोणत्याही भागातील

दुष्काळापेक्षा अधिक तीव्र स्वरूपाचा होता. प्रत्येक जिल्ह्यात फिरुन त्यांनी दुष्काळी कामाला जोराने चालना दिली.

२० फेब्रु. ७५ - महाराष्ट्राच्या मुख्यमंत्री पदाचा राजीनामा.

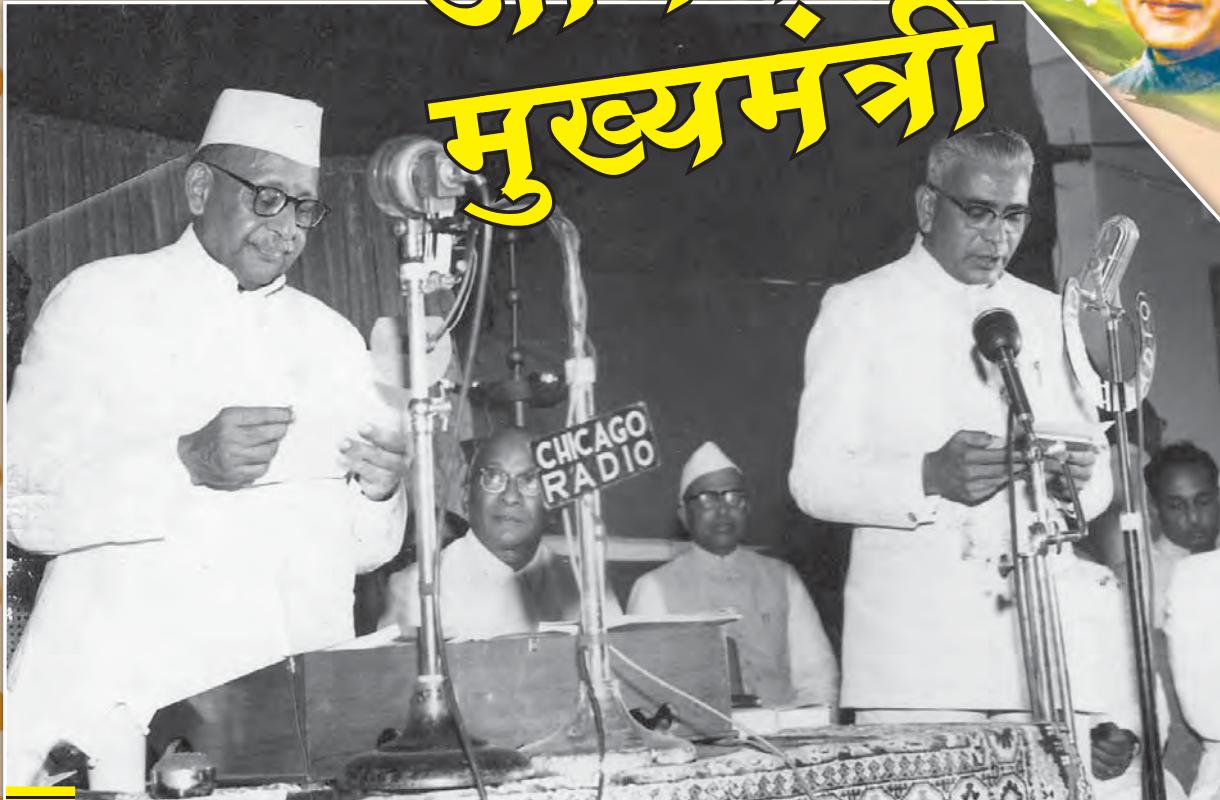
१२ मार्च ७७ - वाशिम लोकसभा मतदारसंघातून खासदार म्हणून निवड.

१८ ऑगस्ट १९७९ - सिंगापूर येथे ६६ व्या वर्षी निधन.

जुलै २०१३

जनमानसाची शिंदोरी

आमचे मुख्यमंत्री

को

यांच्या अधिकारावर असताना त्याच्याविषयी लिहिणे कठीण जाते. त्याची स्तुती केली तर तोंडपूजेपणाचा आरोप येतो आणि त्याच्यावर टिका केली तर त्याला राग येतो. पण, महाराष्ट्र राज्याचे मुख्यमंत्री श्री. वसंतराव नाईक यांच्याबाबतीत ही दुहेरी अडचण काही जाणवत नाही.

कारण, त्यांचे सौजन्य आणि व्यवहारखुद्धी. हे सौजन्य तोंडदेखले नाही. ते कमावलेले आहे असेही म्हणता येणार नाही. त्यांच्या स्वभावाचाच तो एक भाग आहे. ते मुख्यमंत्री झाल्यापासून गेल्या अडीच वर्षात त्यांच्याशी माझा सतत आणि निकट संबंध आला. त्या संबंधात त्यांच्या या सौजन्याचे तीन पैलू मला विशेष जाणवले.

पहिला पैलू म्हणजे श्री. वसंतराव नाईक यांचा स्वतःच्या वाणीवर असलेला ताबा. हा वाणीचा संयम मला तरी असामान्य वाटतो. पुन्हा त्यात कोणत्याही प्रकारचे ढोंग नाही, हे विशेष होय. गेल्या अडीच वर्षात गोवा, बेळगांव-कारवार, नद्यांच्या पाण्याचे वाटप, दारुबंदीच्या धोरणात व्यवहाराच्या आणि माणुसकीच्या

दृष्टीने सुधारणा करण्याची आवश्यकता इत्यादी प्रश्नांवर त्यांचे आणि कॉर्प्रेस श्रेष्ठींचे जे मतभेद झाले, ते प्रसिद्धच आहेत. त्याहीपेक्षा ऑगस्ट महिन्याच्या शेवटच्या आठवड्यात मुंबई प्रदेश कॉर्प्रेस कमिटीने महाराष्ट्र सरकाराला अडचणीत आणण्यासाठी अचानक जो राजीनामे देण्याचा डाव टाकला, तो प्रसंग तर तसा बिकटच होता. कारण, हे राजीनामे महाराष्ट्र सरकार व त्याची कायदा आणि सुव्यवस्था यांच्या बाबतीतील नीती यांचा धिक्कार करण्यासाठीच मुळी जाणून बुजून दिलेले होते.

ग. त्र्यं. माडखोलकर

पण, यापैकी कोणत्याही मतभेदाच्या किंवा मतसंघर्षाच्या वेळी त्यांचा वाक्संयम रतिमात्रसुध्दा सुटलेला मी पाहिलेला नाही. दारुबंदीचे धोरण माणुसकीच्या आणि गुन्हेगारीला आमा घालण्याच्या दृष्टीने योग्य प्रमाणात सैल करण्याचा आपला निर्णय जेव्हा त्यांनी जाहिर केला, तेव्हा जवळ जवळ सगळ्या देशातील कॉर्प्रेस कार्यकर्त्यांत प्रतिकूल भावनेचे काहूर उठले; व वर्किंग कमिटीपासून तो टेकचंद कमिटीपर्यंत सगळ्या श्रेष्ठींचा त्या निर्णयाविषयीचा विरोध कमी-अधिक तीव्रतेने प्रकट

जनमानसाची शिंदोरी

होऊन गेला. पण, आपल्या या निर्णयापासून जसे ते ढळले नाहीत त्याचप्रमाणे त्या निर्णयाला विरोध करणाऱ्या श्री. मोरारजी देसाई, श्री. ठेबर यासारख्या शेषींविरुद्धद्वी त्यांनी कधी चकार शब्द खाजगी बैठकीतसुध्दा काढला नाही. याहीपेक्षा त्यांच्या वाक्संयमचा अनुभव मुंबई प्रदेश काँग्रेस कमिटीने धडधडीत शिस्तभंग करून जो पेचप्रसंग उत्पन्न केला, त्यावेळी माझ्या अनुभवाला आला. त्या राजीनाम्यामुळे यातिंचित्तही न गडबडता ते जसे ठरल्याप्रमाणे ता. २८ ऑगस्ट रोजी मुंबईहून नागपुरास राहावयाला आले, तसाच मनाचा समतोल आणि शंतपणा तो पेच सोडवितानाही त्यांनी दाखविला. ता. ३० ऑगस्ट रोजी सायंकाळी या प्रसंगाविषयी आमचे बरेच बोलणे झाले. पण, त्या बोलण्यात मुंबई प्रदेश काँग्रेसचे अध्यक्ष श्री. खेर, त्या काँग्रेसचे नेते आणि सूत्रधार श्री. स.का. पाटील किंवा राजीनामा देणारे मंत्री यांच्याबद्दल त्यांनी एकही दुरुदगार काढला नाही. उलट, श्री. पाटील यांच्याविषयी बोलतांना त्यांनी असे म्हटले की, “त्यांच्या उंचीचा मुत्सवी अशा प्रकारच्या बनावाला पाठिंबा दर्इल, असे मला वाटत नाही”. बेळगांव-करावारच्या बाबतीत म्हैसूरचे मुख्यमंत्री श्री. निजलिंगप्पा आणि काँग्रेसशेषी यांचे जे वर्तन सध्या घडत आहे, त्यामुळे त्यांच्या मनाला जरी विषाद वाटत असला, तरी तो व्यक्त करतानादेखील ते एकदा असे म्हणाले की, “या सगळ्या दिरंगाईबद्दल आणि एकदा घेतलेले निर्णय बदलण्यात आल्याबद्दल तुम्हा-आम्हाला वाईट वाटणे स्वाभाविक आहे. पण, त्यांच्याही काही अडवणी आहेत, हे आपण ध्यानात घेतले पाहिजे. आता त्यांच्या आणि आमच्या या रस्सीखेचीमुळे केव्हा केव्हा मन कंटाळावे आणि वैतागावे, हे ठीक आहे. पण म्हणून आपण एकदम त्यांच्यावर आरोप करणे बरोबर होणार नाही.” हा वाणीचा संयम मी दुसऱ्या कोणत्याही राजकारणी आणि विशेषत: सत्ताधारी व्यक्तीत पाहिलेला नाही.

मुंबई राज्याचे पहिले मुख्यमंत्री श्री. बाळासाहेब खरे यांच्याही तोंडून कधी कोणाविषयी दुःशब्द निघत नसे. पण, श्री. नाईक यांच्या मानाने त्यांच्यावर कटुतेचे आणि कसोटीचे प्रसंग फारसे आलेच नाहीत. शिवाय ते मृदुप्रकृती होते. उलट, श्री. वसंतराव हे सौम्य आहेत असे वाटले, तरी स्वतःच्या मतानुसार निर्णय घेताना, ते धसाला लावताना आणि अंमलात आणताना त्यांचा जो कणखरपणा गेल्या अडीच वर्षात अनुभवाला

आलेला आहे, त्यामुळे मलातरीकेव्हाकेव्हा असेवाटतेकी, चिलखतावर मलमलीचा मुलायम अंगरखा घालावा तसा तो त्यांचा सौम्यपणा आहे.

चालु हंगामात शेतकऱ्यांना बियाणे आणि खते ही दोन्हीही वेळेवर आणि पुरेशी मिळाली नाहीत व जे हायब्रीड बियाणे मिळाले, ते सदोष असल्यामुळे शेतकऱ्यांची जी नाडणूक आणिनुकसान झाले त्यासंबंधी ता. ३० ऑगस्ट रोजी मी त्यांच्याजवळ बोललो. तेव्हा त्यांनी बियाणे तयार करण्यात तज्जांची जी चूक झाली ती कबूल केली आणि मला समजावूनही सांगीतली. त्याचप्रमाणे, बियाणे, खते आणि पंप बसविण्यासाठी आवश्यक असलेली उपकरणे वगैरे वक्तशीर आणि पुरेशी मिळाली नाहीत, ही तक्रारही काही प्रमाणात आणि काही ठिकाणी बरोबर असल्याचे त्यांनी चटकन मान्य केले. अशा प्रकारचा स्पष्टपणा आणि विशेषत: सरकारी यंत्रणेतील दोष किंवा चुका कबूल करण्याची प्रवृत्ती सत्ताधारी व्यक्तीत सहसा आढळत नाही.

त्यांच्या सौजन्याचा तिसरा पैलू म्हणजे सरळपणा. राजकारणात सरळपणा हीचीज कधी अनुभवालाच येत नाही. अर्थात, राजकारणातील नाना प्रकारची गुंतागुंत, डाव आणि पेच हे ध्यानात घेतले असता, राजकारणी माणसाला सरळपणाने वागणे जर गैरसोईचे वाटत असेल, तर त्याबद्दल त्याला दोष देणे कठीण जाईल. त्यामुळे एखादा पुढारी किंवा मंत्री हा एखाद्या प्रसंगी किंवा बाबतीत आपल्याशी सरळ वागला नाही आणि त्यामुळे आपली फसवणुक झाली, असे जरी अनुभवाला आले, तरी ते तितकेसे अक्षम्य वाटत नाही. पण, असल्या तोंडदेखल्या गोड बोलण्याचा आणि त्यामुळे होणाऱ्या फसवणुकीचा अतिरेक झाला, म्हणजे मात्र मन विटून जाते. श्री. वसंतराव नाईक यांचा सरळपणा हा यादृष्टीने अपवादच म्हणवा लागेल. त्यांच्या या सरळपणामुळे आणि स्पष्टपणामुळे त्यांनी केव्हा केव्हा काँग्रेसशेषीची तर केव्हा केव्हा आपल्या सहकारी मंत्र्याचीही नाराजी स्वतःवर ओढवून घेतल्याचे मला माहीत आहे. अशा प्रसंगाविषयी बोलताना ते उसळून विचारतात, “मग काय मी खोटे बोलू? आणि खोटी आशवासने देऊन फसवणुक करू? त्यापेक्षा मला नाराजी पत्करेल. आज ना उद्या मी सरळपणने वागलो, याची जाणीव होऊन ती आपली नाराजी अनाठायी होती, असे त्या मंडळीच्याही ध्यानात आल्याशिवाय राहणार नाही.” मला वाटते, ही त्यांची विचारसरणी अगदी योग्य आहे.

श्री. वसंतराव नाईक यांच्या गेल्या अडीच वर्षांच्या राजवटीतील त्यांची सगळ्यात महत्वाची प्रशंसनीय कामगिरी जर कोणती असेल, तर ती म्हणजे महाराष्ट्र राज्याच्या पाचवीला पूजलेले अनन्धाच्याचे दुर्भिक्ष्य दूर करण्यासाठी त्यांनी सतत चालविलेले विविध आणि यशस्वी प्रयत्न. कै. काकासाहेब गाडगीळ हे मजजवळ बोलताना

जुलै २०१३

जनमानसाची शिंदोरी

एकदा उद्गारले होते, ‘तुमचे वसंतराव नाईक शेतीशिवाय दुसरी गोष्ट बोलत नाहीत’. त्यांच्या डोक्यात शेतीशिवाय दुसरा विषय नाही. शेतकऱ्यांच्या हितसंबंधाच्या दृष्टीने त्यांचा सगळा कारभार आज चाललेला आहे. त्यावर मी त्यांना विचारले, ‘पण, यात वाईट काय आहे ? आपला देश शेतीप्रधान आहे. शेतकरी हा आपल्या देशाचा कणा आहे आणि शेतकर्डे दुर्लक्ष केल्यासुलेच आज आपल्यावर भिक्षांदेहीची पाळी आलेली आहे. म्हणून सध्याच्या परिस्थितीत शेती हा एकच विषय डोक्यात असलेला मुख्यमंत्री महाराष्ट्राला लाभला, हे आपले सुदैव समजले पाहिजे’.

माझ्या समजुतीने श्री. वसंतराव नाईक यांचे शेतीवर भर देण्याचे धोरण आणि शेतीच्या निरनिराळ्या सुधारलेल्या योजना अंमलात आणण्याच्या बाबतीतील त्यांची तळमळ आजच्या आपल्या स्थितीत तरी वरदानच ठरणार आहे. त्यांच्या या धोरणाची छाप केंद्रीय कृषिमंत्री आणि केंद्रीय सरकारचे शेती आणि शेतकरी यांच्या संबंधीचे धोरण यांच्यावरही पडली असल्याचे स्पष्ट दिसते. त्यामुळे, माझ्या मनात केढा केढा अशी कल्पना चमकून जाते की, महाराष्ट्र भारताला नव्या दृष्टीचा कृषिमंत्रीही देईल ?

शेती आणि शेतकरी यांच्यासंबंधीची श्री. वसंतराव नाईक यांची कळकळ आणि तळमळ जिवंत आणि अंगभूत आहे. म्हणजे असे

की, त्यांच्या शासकीय जीवनप्रमाणेच त्यांचे कौटुंबिक जीवनही त्या तळमळीने व्यापलेले आहे. त्यांनी आपल्या दोन्ही पुतण्यांना शेती आणि बागाईत यांच्या कामात घालून त्यांना उत्पादनाची नवीन दृष्टी दिली व त्यांचे जीवन समृद्धीच्या मार्गाला लावले. खुद त्यांच्या स्वतःच्या मलबार हिलवरील बंगल्याच्या मागल्या आवारात त्यांनी बागायतीचे निरनिराळे प्रयोग चालविलेले असून, जो काय थोडासा फुरसतीचा वेळ त्यांना राजकारणाच्या धकाधकीत मिळतो, तो सर्व वेळ ते स्वतः, त्यांच्या पत्नी सौ. वत्सलाबाई आणि त्यांचे दोघे मुलगे असे सर्वच बागायतीच्या कामात हौसेने घालवतात. ता. ३ ऑगस्ट रोजी सकाळी आम्ही त्यांच्या बंगल्यावर बोलत बसलो असता, त्यांनी मला आपल्या बगिच्यात लावलेल्या पोफळीच्या झाडाला आलेल्या ताज्या पोफळांचा घड मोठ्या उत्साहाने दाखविला होता.

(संदर्भ : १९६६ साली प्रकाशित ‘वसंतराव नाईक गौरव ग्रंथ’ मधून साभार)

हायब्रिडला प्रोत्साहन

व

संतराव नाईक साहेबांची आणि माझी ओळख तशी अनपेक्षितपणे घडून आली. एक दिवस साहेबांचे खाजगी सचिव श्री. नाशिककरांचा मला फोन आला आणि ते म्हणाले की, “मुख्यमंत्री वसंतराव नाईक यांना आपल्याशी बोलयचे आहे”. क्षणभर मला काहीच सुचलं नाही. खरं सांगतो मी त्याचक्षणी खुर्चीवरून उटून उभा राहिलो. कारण, साहेबांच्या बदल माझ्या मनात खूप आदर होता. महाराष्ट्राला विकासाच्या वाटेवर नेणारा मुख्यमंत्री म्हणून त्यांची मोठी ख्याती होती. साहेब फोनवर म्हणाले, “तुम्ही निर्माण केलेल्या हायब्रिड ज्वारीबदल मी ऐकले आहे. त्याचे काही बियाणे तुम्ही पुसदला पाठवू शकाल का ? मला माझ्या शेतावर या ज्वारीचा प्रयोग करायचा आहे”. पुढे त्यांनी आपल्या शेतीवर हायब्रिड ज्वारीचा यशस्वी प्रयोग केला.

साहेबांनी कर्तृत्वाची अनेक शिखरे काबीज केली. माझ्या मनात मात्र त्यांची प्रतिमा शेती आणि शेतकऱ्यावर प्रेम करणारा भूमिपुत्र अशीच राहिली आहे. ते पक्के शेतकरी होते. घाम गाढून शेती पिकते. त्याला तंत्रज्ञानाची जोड दिल्यास उत्पादन वाढते हे त्यांचे तत्वज्ञान होते. शेतीशी ते आंतरिक धाग्याचे बांधले गेले होते. म्हणूनच महाराष्ट्राला अनन्धान्याच्या बाबतीत स्वयंपूर्ण करण्यात त्यांची भूमिका महत्वाची राहिली. ज्या हायब्रिड ज्वारीने हरितक्रांतीत मोलाचे योगदान दिले ते बियाणे आम्ही निर्माण करू शकले याचा मला अभिमान आहे. पुढे साहेबांशी असलेले नाते अधिक दृढ होत गेले. त्यांच्या आणि माझ्या वयात जवळपास २० वर्षांचे अंतर होते. पण, हे अंतर कधीच अडथळा ठरले नाही. मी अनेकवेळा त्यांच्याकडे पुसदला गेलो. तेव्हा ते शेतावर घेऊन जायचे. शेतीच्या प्रश्नाविषयी चर्चा करायचे. त्यांचे निरीक्षण सूक्ष्म होते. शेतातून फिरत असताना दगडाच्या पाटीवरून त्यांचं ते सहज उडी मारणारं चित्र आजही माझ्या डोळ्यासमोर जसंच्या तसं उर्म आहे. माणसाची निवड करीत राहिल्यानेच त्यांनी हाती घेतलेल्या प्रकल्पास यश मिळत गेले. कृषी क्षेत्रातील संशोधनामध्ये खाजगी

डॉ. बद्रिनारायण बारवाले

क्षेत्राचे महत्वाचे योगदान आहे, याची त्यांना पूर्ण जाणीव होती. म्हणून ते सतत प्रोत्साहन देत असत. अनेकदा व्यावसायिक अडचणी आल्या असता आम्ही त्यांच्याकडे हक्काने जात असू. प्रश्न लगेच मिट्ट असे. मला आठवतं एकदा मी असाच त्यांच्याकडे एक प्रश्न घेऊन गेलो. साहेब आत दाढी करीत होते. दाढी करतानाच आम्हाला त्यांनी आत बोलावून घेतलं. समस्या जाणून घेतली. लगेच सचिवांना सांगितलं, “बारवाले साहेबांनी महाराष्ट्राला अनदेशलाहा हायब्रिड ज्वारी दिली आहे. त्यांना त्यांचं काम करू द्या. त्यांना कुठल्याच अडचणी येता कामा नयेत”. ते स्पष्टवक्ते होते. कसलीही लपवाछपवी नाही, नकलीपणा नाही. नाईक साहेबांना नेहमीच नावीन्याचा ध्यास असे. शेती क्षेत्रात होणाऱ्या संशोधनावर ते सदैव बारकाईने लक्ष ठेवून सामान्यातल्या सामान्य शेतकऱ्यापर्यंत आधुनिक तंत्रज्ञान पोहोचले पाहिजे यासाठी ते सतत धडपडत असत. शेतीक्षेत्रात एक नवी उमेद जागविण्याचे त्यांचे कार्य खूप मोलाचे आहे. एकदा असेच त्यांनी मला बोलावून घेतले आणि म्हणाले की, “राज्यात सध्या खताचा खूप तुटवडा आहे. केंद्राकडून म्हणावा तितका खतपुरवठा होत नाही. तेव्हा काहीतरी युक्ती शोधायला हवी. काहीही करून केंद्रीय कृषी व पुरवठा मंत्री सी. सुब्रह्मण्यम यांचा महाराष्ट्राचा दौरा आयोजित केला पाहिजे. त्यांना महाराष्ट्रातल्या शेतीचा आधुनिकीकरणाकडे होणारा प्रवास दाखवून दिला पाहिजे”. आणि अगदी त्यांनी सांगितल्याप्रमाणे सर्वकाही झाले. दिलीत संसदेचे अधिवेशन सुरु असताना मंत्री महोदय महाराष्ट्रात आले. येथील आधुनिक शेती पाहून ते खूपच प्रभावित झाले. याचा परिणाम होऊन महाराष्ट्राला होणाऱ्या खतपुरवठ्यात मोठी वाढ झाली. उत्तुंग इच्छाशक्ती, प्रामाणिक आणि नियोजनबद्ध प्रयत्न आणि कठोर मेहनत घेण्याची तयारी या गुणांनी भरलेले त्यांचे व्यक्तीमत्व होते. त्यांच्या आठवणीने आजही मन भरून येते आणि नवे काही करण्याची प्रेरणा मिळते.

जुलै २०१३

जनमानसाची शिंदोरी

विनम्र राज्यकर्ता

व वसंतराव नाईक प्रदीर्घ काळ मुख्यमंत्री असलेले निर्गर्व नेता. सलग सव्हा अकरा वर्ष मुख्यमंत्रीपदी असणे आणि त्याबद्दल सामान्य नागरिकांना स्वतःबद्दल वैषम्याची सुस्पष्ट जाणीवही होऊ न देणारे व्यक्तीमत्त्व श्री. वसंतराव नाईकांचे होते. सामान्य जनाबद्दल केलेले विधान जाणीवपूर्वक केलेले आहे. सत्तेचा सारीपाठ मांडून बसलेल्या त्यांच्या सभोवती असलेल्या राजकारण्यांना नाईकांची सव्हा अकरा वर्षाची खेळी मनोमनी खुलणारच कारण त्या पदासाठी तेसुध्दा एक दावेदार होतेच. परंतु, सामान्य माणूस मात्र दैनंदिन अडचणींना सामोरे जात असतानाही मुख्यमंत्र्यांबद्दल तक्रार बागळुन नव्हता ही बाब ध्यानात ध्यावी लागेल. त्यावेळी अशी घोषणा रुढ झाली नव्हती अन्यथा लोक म्हणाले असते, 'मुख्यमंत्री कैसा, वसंतराव नाईक जैसा हो'.

नाईक धीरंगभीर होते, त्यांच्या नजरेत 'उद्याचा महाराष्ट्र कसा असावा' याबद्दलचा सुस्पष्ट आलेख सदैव तरळत असल्याचे दिसायचे.

वसंतराव नाईक मोलाचे धाडस दाखवून घेतलेला आणखी एक महत्वाचा निर्णय म्हणजे 'दारुबंदीच्या फॅडातून

युधिष्ठिर जोशी

महाराष्ट्राला मुक्त करणे'.

ज्यानी १९६५ पूर्वीची मुंबई किंवा राज्यातील इतर शहरे बघितली असतील त्यांना नाईकांच्या त्या निर्णयाचे नितांत महत्व जाणवेल. मुंबई शहरात तर कुटल्याही अंधारलेल्या आडोश्याच्या आश्रयाने हातभट्टीचा धंदा जोरजोरात सुरु असल्याचे लक्षात येई. शहरातील सर्व झोपडपट्ट्यांत, शेजारपाजारच्या खेड्यांत हातभट्टीच्या उत्पादनाचा कुटीरोद्योग उच्चांक गाठून होता. घाणेरडी दारु पिऊन पिढ्यान् पिढ्या बरबाद झाल्यात, कुटुंबे देशोधडीला लागलीत आणि वृत्तपत्रासाठी एक हमखास बातमी असायची की, 'अमुक अमुक लोक हातभट्टीची विषारी दारु पिऊन तडफडून मेलेत'. अशी बातमी दहा-पंधरा दिवसांतुन झालकत असे.

फॅडिस्ट गांधी आणि सर्वोदयवादी दारुबंदीसाठी आग्रही असायचेत, सरकारच्या मानगुटीवर यांची दडपणे तर तिकडे हातभट्टीचा ऐसपैस फैलावलेला आणि नित्य विस्तारणारा कुटीरोद्योग. त्यातुन उद्भवणारी दावागिरी, मुंबई शहर राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय गुन्हेगारी करणाऱ्या टोळ्यांचे आश्रयस्थानच त्यांच्या हाती कोट्यावधी रुपयांचा हातभट्टीचा अस्तवास्त

लवचीकता बाळगावीच लागते.

वसंतराव नाईक मुख्यमंत्री झाले आणि पोशाखापासून रुळलेला अधळपघळपणा कमी होऊ लागला. ते स्वतः सदैव जोधपुरी सुटात असायचे. त्यांची अंगकाठीही आजच्या स्टफिट परिभाषेसारखीच होती. त्यांच्या वागण्याबोलण्यात ताठकणा आढळत असला तरी ते कमालीचे विनम्र, आर्जवी - जराही आवाज न चढविता त्यांच्या बोलण्यात मृदुता असे. वसंतराव नाईकांची विधीमंडळातील भाषणे जरी तपासलीत तरी लक्षात यावे. एखाद्या महत्वाच्या विषयावर बोलाना त्यांच्या प्रतिपादनात आग्रही आर्जव असले तरी मऊशार कणखरपणा असे. प्रतयेक तीन-चार वाक्यांनंतर 'मेहरबानी करून' शब्दाची पेरणी करून आक्रमक विरोधकांची धार बोथट करण्याचे कौशल्य त्यांच्या भाषणात असे. वृत्तपत्रांची सरकारला सोलून काढणारी लेखणी, विदर्भात स्वतंत्र विदर्भासाठी लढणारी जांबुवतराव धोटच्यांची सेना फुलफॉर्ममध्ये होती. मृणाल गोरे आणि त्यांच्या फायरबॅण्ड महिला सहकारी सरकारमार्गे लाटणे घेऊन पाठलाग करीत आणि प्रत्यक्ष विधीमंडळात सर्वपक्षीय आमदारांचा घणाघाती मारा सुरु असे. (आजच्यासारखा बोटचेपेपणा विरोधकांत

व्यवहार गवसल्याने गुन्हेगारांना घबाडच हाती लागलेले. त्या सर्वांचा सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीयदृष्ट्या बारकाईने अभ्यास करून वसंतराव नाईकांनी दारुबंदी रद्द करणाचा निर्णय घेतला होता. त्या निर्णयाने सरकारचा महसूल वाढला. सहकारी क्षेत्रातील साखर कारखान्यांना देशी आणि विदेशी दारुच्या उत्पादनाचे वाढीव साधन लाभले. घाणेरड्या, विषारी हातभट्टीच्या दारुला आळा बसला. दारुच्या चोरटच्या व्यवसायामुळे गुन्हेगारी जगात ओढल्या जाणाऱ्या गोरगरीब हजारो युवकांचे कल्याण झाले.

१९६८ पूर्वीच्या महाराष्ट्राची अवस्था दारुबंदीपायी कशी होती याची कल्पनाही आजच्या पिढीला यायची नाही. नाईकांच्या त्या एका निर्णयाने सारेच बदलून गेलेत, ज्यांनी ते आणि आजचे सामाजिक जीवन बघितले आहे त्यांनाच कळू शकेल. सरसकट बंदी हा एकमेव उपाय कधीच नसतो - राज्यकर्ता या नात्याने

नव्हता.) सलग ११ वर्ष स्वतः संदर्भात कोणत्याही प्रकारची कटुता निर्माण न होऊ देता वसंतराव नाईकांनी मुख्यमंत्री पदाची इनिंग पूर्ण केली. वसंतरावांमध्ये दोन वसंतराव सदैव परस्परांची जपणूक करीत आणि राज्यकारभार नेकीने करीत. त्यात एक वसंतराव कुशल सीईओ तर दुसरा या विषयाचा वेध घेणारा धूर्त राजकारणी असे सुरेख कॉम्बिनेशन होते. विदर्भातील गहुली सारख्या कमालीच्या मागास खेड्यातील वसंतराव नाईक नावाच्या बंजारा समाजात जन्मलेल्या व्यक्तीमत्वात सामावलेले होते. त्यांच्या कॉलेज जीवनात ब्राह्मण कुलोत्पन्न घोट्यांच्या वत्सलेशी प्रेमविवाहाच्या आणाभाका करणारे वसंतराव परिवर्तनशील असल्याचे निश्चित झाले होते. प्रत्यक्ष राजकीय पटलावर त्यांचे आगमन झाल्यानंतर आणि मुख्यमंत्री पद स्वीकारल्यानंतर परिवर्तनाचा ओघ झापाट्याने वाढला. आजच्यासारखे माध्यम जगत विस्तारलेले नव्हते. वृत्तपत्रंचीही वाटचाल मर्यादित होती आणि सर्वांत महत्वाचे म्हणजे राजकारण्यांनी, राजकर्त्यांनी वृत्तपत्रातून जाहिराती देऊन स्वतःची पाठ थोपटून घेण्याचे ते दिवस नसल्यामुळे फारसा गाजावाजा झालेला नव्हता.

वसंतराव नाईकांचा जिहाव्याचा विषय शेती. स्वतः शेतकरी म्हणवून घेण्यात त्यांना कोण अभिमान होता. त्यांच्याच कारकिर्दीत कृषी विद्यापीठांची आकारणी झाली. बियाणे महामंडळ आकाराला आले. १९७२ च्या भीषण दुष्काळात हा मुख्यमंत्री अस्वस्थ होता. गोधनाच्या जतनासाठी जीवाचे रान करीत होता. दुष्काळात खेडी मोडू नयेत यासाठी जीवाचे रान करीत होता. राज्यात जो जिथे असेल तेथेच काम देऊन त्याला आश्वस्त करण्यासाठी भारतात प्रथमच रोजगार हमी योजना अंमलात आली. प्रयत्न होते ते शेतकरी देशोधडीला लागू नये याची. या दुष्काळानंतर पावसाचे आगमन झाले तेव्हा लहान लेकरप्रमाणे वसंतराव आनंदी झाले होते. लगोलग खिशातील पैसे काढून मंत्रालयातील चोपदाराला पेढे आणण्यासाठी त्यांनी पिटाळ्याले होते. तेव्हा मुख्यमंत्र्यांचा आनंद शब्दातीत होता. वसंतराव नाईकांच्या सोबत केलेला खेड्यापाड्यातील दौरा अवर्णनीय असायचा. शब्दांनी, सांगोवांगीने त्यांचे समाधान होत नसे. स्वतः शेतात जात, पीक बघत, उकिडवे बसून शेतातील तण काढीत, उभ्या पिकाला काळजीपूर्वक निरखीत. त्यांचा शेती अनुभव भल्याभल्यांच्या तोंडचे पाणी पळविणारा होता.

सत्तेच्या विकेंद्रीकरणाचे, जिल्हा परिषद आणि पंचायत राज निर्मितीचे वसंतराव नाईक सूत्रधार होते. लॅण्ड रिफोर्म कायदा अंमलात आणून मालगुजारी प्रथा त्यांनी समाप्त केली. या सुधारणेच्या विरोधात त्यांच्याच पक्षातील अनेक धुरंधरांचा बीमोड करून लॅण्ड रिफोर्म आकाराला आले.

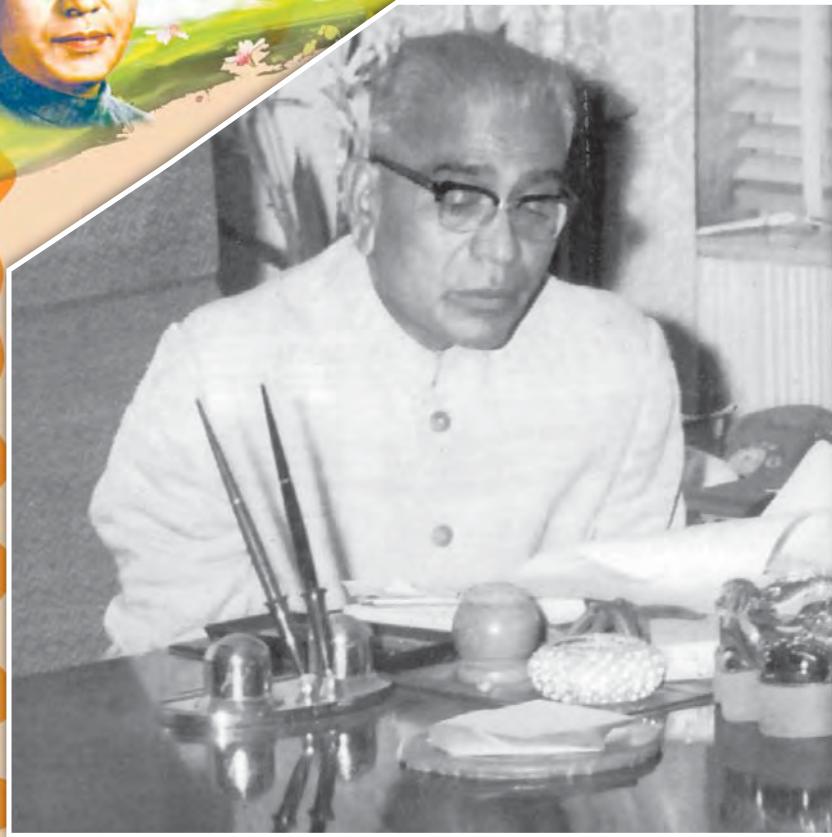
एकाधिकार कापूस योजना राबविण्यासाठी, अंमलात आणण्यासाठी कापूस व्यापाच्यांची लॅंबी सक्रिय होती ! परंतु, फारसा संघर्ष आणि कटकटी न होता कापूस एकाधिकार अंमलात आली. या योजनेला बाबूगिरीच्या विळख्याचे ग्रहण लागले नसते, तर कापूस एकाधिकाराच्या माध्यमातून विदर्भातील कापूस उत्पादकांचे कल्याण झाले असते. परंतु नोकरशाहीने या योजनेला काळे फासले.

बॅक बै रिकलमेशन वाढत्या मुंबईला सामावण्यासाठी उभारले त्याचप्रमाणे नवी मुंबई रचनेची पायाभरणीही वसंतरावांनी केली. आधुनिक आणि शास्त्रशुद्ध शहरे उभारण्यासाठी 'सिडको' त्यांनीच आकाराला आणले. वीज प्रकल्प, धरणांची उभारणी एक ना दोन, कितीतरी.

असा सहदय मुख्यमंत्री होणे नाही ! ही अवास्तव स्तुती नव्हे, वास्तव आहे. उन्हातान्हात उपोषणाला बसलेले सेनापती बापट जोवर वर्षासमोर बसले तोपर्यंत वसंतराव अस्वस्थ होते. उपोषण करण्याच्या बापटांच्या निर्धाराला त्यांचा विरोध नव्हता. फक्त सावलीत असावे हा त्यांचा आग्रह होता.

नागपूरला हिवाळी अधिवेशन सुरु असताना विधान परिषदेवे फायर बॅण्ड शेकापचे आमदार एन.डी. पाटील यांनी सुध्दा मुख्यमंत्र्यांच्या निवासस्थानासमोर, रामगिरीसमोर मांड ठोकली. हिवाळ्यातील झोऱणारा गारठा आणि निर्धारी एन.डी. पाटील रामगिरीवर. रात्रीला मुख्यमंत्री परतले. आवाराबाहेर उपोषण करण्याचा एन.डी. पाटील त्यांनी सम्नानापूर्वक रामगिरीत आणले. बंगल्याच्या लांबच लांब व्हरांड्यात एन.डी.पाटील उपोषणालाठाणमांडून बसलेलेततर आतल्याप्रश्नस्तंबंगल्यात मुख्यमंत्री. असे दृश्य इतःपर दिसणेच अशक्य. संवेदनांचा संकोच जसजसा विस्तारला तसेतसा माणसापासून माणूस दुरावू लागला. त्यामुळे नाईकांच्या अशा स्पृती मुळापसून गदगदा हलवित असतात.

अनंत आमुची
ध्येयासक्ती,
अनंत अन्
आशा!

वसंतराव नाईक यांचे विस्मयकारक आणि अनुकरणीय कार्य

स्व

तःच्या यशाचा राजमार्ग स्वतः तयार करणारा नेता म्हणून वसंतराव नाईक यांना ओळखले जाते. यवतमाळ कार्यकर्ता म्हणून आपल्या कामाची सुरुवात करीत महाराष्ट्रासारख्या प्रगतीशील राज्याच्या मुख्यमंत्री पदापर्यंत त्यांनी मजल मारली. कोणताही गाजावाजा न करता शांत चित्ताने काम करीत राहणे हे त्यांचे वैशिष्ट्य होते.

आपल्या कामालाच त्यांनी सर्वस्व मानले

होते. विशिष्ट भागाचा नेता, अशी बिरुदावली न मिरवता त्यांनी संपुर्ण राज्यभर आपल्या कामाचा ठसा उमटवला. त्यांना ज्या संधी चालत आल्या, त्यांचे त्यांनी सोने केले. अत्यंत पारदर्शक आणि निर्भयतेने त्यांनी काम केले. कोणत्याही युद्धाशिवाय ते राजकारणाचे विजेते ठरले. अचूक निर्णय क्षमता हे त्यांचे वैशिष्ट्य होते. राजकारणात कुणाच्याही मागे न जाता आपला मार्ग त्यांनी

शालिनी डुंबरे

स्वतः तयार केला. म्हणूनच ते राजकारणातील खरे हिरो ठरले.

वसंतराव नाईक यांनी घेतलेला निर्णय म्हणजे दगडावरची रेघ असायची. निर्णय घेताना ते कधीही गडबडून गेले नाहीत. त्यांचे निर्णय कधीही स्वार्थ, राग, लोभ आणि भावनेने प्रेरीत नसायचे. त्यांच्या निर्णयांना व्यापक जनहिताची किनार असायची. शासकीय

सेवा म्हणजे जनसेवा यांची जाणीव त्यांनी शासकीय अधिकाऱ्यांना करून दिली.

लोक आपल्यासाठी नाहीत तर आपण लोकांसाठी आहोत.' असे ते म्हणत. निर्णय घेण्याची क्षमता नसलेल्या लोकांना सहन केले जाणार नाही, अशी तंबी त्यांनी दिली. लोक कल्याणाशिवाय इतर कोणतीही केलेली चूक, माफ केली जाणार नाही असे त्यांनी दटावले. सरकारी कर्मचाऱ्यांना नियम आणि कायदे यांची जाणीव करून दिली. चुका होत असतात परंतू होणाऱ्या चुकांची भरपाई आपल्या कामगिरीतून भरून

निघाली पाहिजे असे ते म्हणत.

वसंतराव नाईक यांच्या मुख्यमंत्री पदाच्या कार्यकिर्दीत राज्याने अन्नधान्याचे विक्रमी उत्पन्न घेतले. पंचायत राज संस्थांचा विकास करण्यात वसंतरावांचे मोठे योगदान आहे. नवीन रस्ते निर्मिती, पाटबंधारे, वीज उत्पादन, शिक्षण, लोकांना कर्जे मिळवून देणे, खते आणि शेतीची सुधारीत पद्धती या बाबी सर्वसामान्य लोकांपर्यंत पोहचल्या. 'प्रयोग आणि परिणाम' यांची सांगड घालत त्यांनी शेतीचा विकास केला. अनुभव हेच त्यांचे शिक्षण होते. कोणतेही, कोणाकडूनही आणि कधीही सतत शिकत राहणे हे त्यांचे भांडवल होते. त्यांचे विरोधक नेहमी कमीच असायचे.

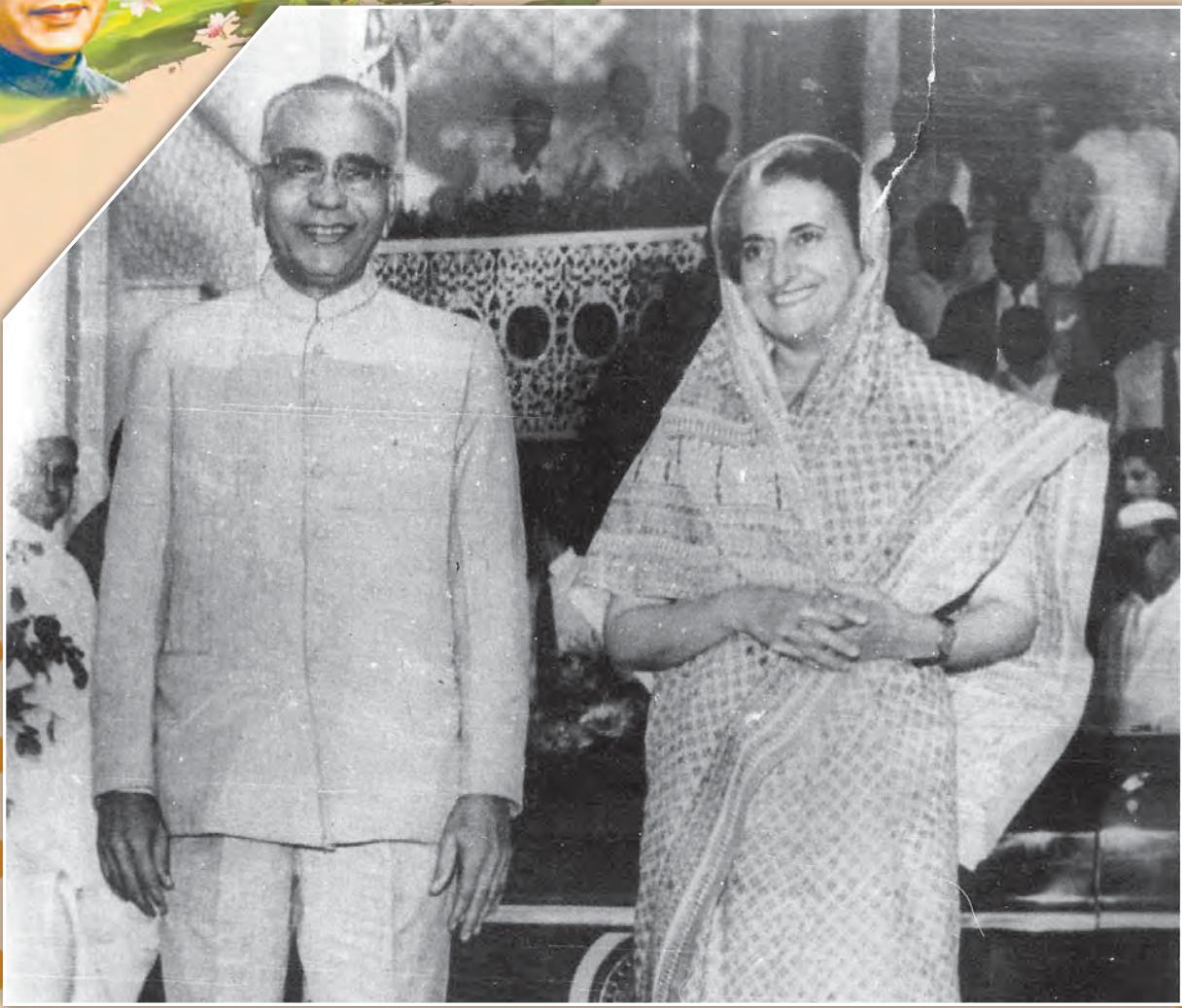
परंतु कोणी अनाठायी विरोध केलाच, तर त्याचे समाधान केल्याशिवाय त्यांना करमत नसे. वसंतराव नाईक यांच्या शेती तंत्राविषयीच्या झानापुढे कुणाचाही टिकाव लागत नसे. ते नेहमी नवनवीन शेती तंत्रे, चर्चा आणि अंमलबजावणी यामध्ये व्यस्त असायचे.

सन १९६६ मध्ये मुंबई शहरात भयंकर पाणी टंचाई निर्माण झाली होती. दोन महिने सलग अवर्षण होते. महानगरपाली केचे पाणीपुरवठा विभागाचे अधिकारी आणि अभियंते यांच्यावर सर्व भिस्त होती. लोकांनी आशा सोडली होती. परंतु वसंतराव महाराष्ट्राच्या मातीचे सुपूर्त होते. 'तुम्ही आशा सोडू नका. १५ ऑगस्ट पर्यंत नक्की पाऊस पडेल' असा ते धीर देत होते. आणि खरोखरच देवाने ऐकले, आणि मोठ्या संकटातून सूटका झाली. मानवाची ताकद आणि भाग्य या दोन्हीतील अंतर वसंतराव चांगल्या प्रकारे जाणून होते. योग्य पद्धतीने, नेटाने आणि मनःपुर्वक प्रयत्न केल्यास, यश नवकी मिळते असे ते वारंवार म्हणत. अन्न वस्त्र आणि निवारा या लोकांच्या मुलभूत गरजा आहेत. त्या लोकांना मिळाल्या पाहिजेत असे ते म्हणत. स्वयंशिस्त आणि समर्पण अशी वसंतराव नाईक यांच्या कामाची पद्धत होती. व्यापक जनहितापुढे राजकीय वैमनस्य ही गौण बाब आहे, असे वसंतराव म्हणत. खोटी आशा दाखवून अशक्यप्राय वचने देवून सवंग लोकप्रियता मिळवणे, याला वसंतराव नाईकांचा विरोध होता. अशा पद्धतीने अल्पवेळात निवडून येता येते. परंतु वसंतरावांनी विकासाचा दिर्घ कालीन कार्यक्रम राबवून त्याद्वारे लोकांच्या हृदयसिंहासनावर विराजमान होणे पसंत केले. लोकांची दुःख, अवकला आणि समस्या या विषयी चर्चा करण्यापेक्षा लोकांमध्ये त्यावर मात करण्याची ताकद आणि क्षमता येईल यासाठी प्रयत्न करा, असे ते सहकाऱ्यांना आवाहन करीत. लोकांचे दारीद्रय आणि समस्यां यांची त्यांना चांगली जाणीव होती. लोकांबद्दल त्यांना आंतरीक जिज्हाळा वाटायचा. नुसती सहानुभूती व्यक्त करण्यापेक्षा त्यांच्या समस्या कायमच्या

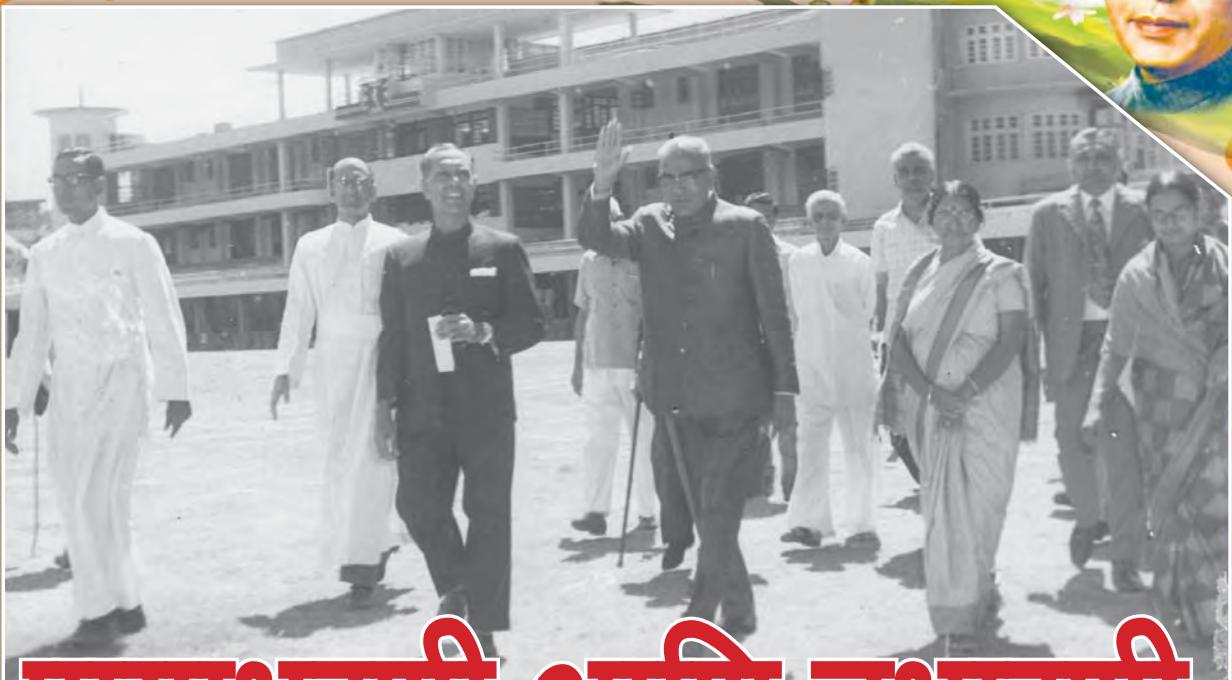
दूर होतील यासाठी ते स्वतः लक्ष द्यायचे. सहानुभूतीने लोकांचे पोट भरत नसते असे ते म्हणत. वसंतराव जसजसे राजकारणात मुरत गेले, तसतसे ते जास्त चिकित्सक, चिंतनशील, दृढनिश्चयी आणि कार्यक्षम झाले. गरीबाविषयी त्यांना जास्त कळवळा असला तरीही मनाने मात्र ते श्रीमंत होते. त्यांच्या वागण्या बोलण्यात साधेपणा आणि सरळपणा जाणवायचा. वसंतरावांना टापटीप व निटनेटके राहणे आवडायचे. त्यांना पाईप ओढण्याचा शौक होता. त्यांची ही सवय त्यांनी कधीही लपवायचा प्रयत्न केला नाही. अगदी पंडित नेहरूं बरोबरच्या पाहिल्या भेटीतही. दुटपीणा आणि ढोंगीपणा त्यांना पसंद नव्हता. मात्र ढोंगी लोकांचा बूरखा फाडण्याची संधी त्यांनी कधीही सोडली नाही.

मंत्री मंडळातील वसंतरावांचे सहकारी वसंतरावांनी केलेल्या चांगल्या कामांचे श्रेय लाटण्याचा कधी कधी प्रयत्न करायचे. असेच एकदा निवासस्थाना पाठीमारील लॉनवर पेपर वाचता वाचता असा प्रसंग त्यांनी वर्तमानपत्रात वाचला. आपला चष्मा वर करून डोळे चोळत त्यांनी फक्त स्पित केले. वसंतरावांनी कधीही आपल्या सहकाऱ्यांना या बदल टोकले नाही. मात्र शिस्त बिघडलेली त्यांना अजिबात चालायची नाही. वसंतराव नाईक यांचा पिंड वेगळा होता. सुसंस्कृत व्यक्तीमत्व, तत्वशील आणि उत्तम राजकारणी असे वसंतरावांचे स्वभाव वैशिष्ट्य होते. आपल्या निर्णयावर ते ठाम असत. परंतु जर कुणी स्वागतार्ह सुचना केली तर त्यामध्ये बदल करायला ते मागेपुढे पहात नसत. विपरीत परिस्थीतीचा कधी कधी ते पहाडासारखा, तर कधी कधी लवचिकतेने सामना करीत. वसंतराव नाईकांना हरीतकांतीचे प्रणते म्हटले जाते. मृदसंधारण आणि जलसंधारणाची अनेक कामे करून राज्याने वसंतरावांच्या मार्गदर्शनाखाली महाराष्ट्राच्या मातीचे सोने करून दाखविण्याची किमया केली आहे. आपल्या उण्यापुऱ्या सव्या अकरा वर्षांच्या मुख्यमंत्रीपदाच्या कालखंडात वसंतराव नाईकांनी स्वतःचा एक कालखंड निर्माण केला. राजकीय जीवनात एवढे व्यस्त असूनही वसंतरावांनी आपल्या आवडीनिवडी आणि छंद जोपासले. त्यांचे व्यक्तिमत्व अष्टपैलू होते. त्यांचा जन्म १ जुलै १९१३ रोजी गहुली, तालुका पूसद जिल्हा यवतमाळ येथे झाला. नागपूर येथील नीलसिटी हायस्कूलमधून ते मॅट्रीक उत्तीर्ण झाले. १९३७ मध्ये बी.ए. चे शिक्षण, तर १९४० मध्ये वकीलीचे शिक्षण त्यांनी पुर्ण केले. १९४१ मध्ये वकीली व्यवसायास प्रारंभ करून त्यांनी उत्तम यश मिळवले. सन १९४१ मध्ये ते वत्सलाताई घाटे यांवेशी विवाहबद्ध झाले. आपल्या राजकीय कारकिर्दीची सुरुवात त्यांनी १९४३ मध्ये पूसद नगरपालीकेचे अध्यक्ष म्हणून केली. पुढे ते पुसद

ॲप्रीकल्यर असोशिएशनचे अध्यक्ष झाले. १९५१ मध्ये त्यांनी विदर्भ प्रदेश काँग्रेस कमिटीचे सदस्य व तिच्या कार्यकारीणीचे सदस्य होण्याचा मान मिळवला. १९५२ मध्ये झालेल्या पहिल्या सार्वत्रिक निवडणूकीत वसंतराव नाईक विजयी झाले. मध्यप्रदेश मंत्रीमंडळात महसूल खात्याचे मंत्री म्हणून त्यांनी पदभार स्विकारला. १९५६ मध्ये राज्य पुरुरचनेनंतर, अस्तित्वात आलेल्या महाराष्ट्राच्या सहकार, कृषी आरे दुर्ग वसाहत खात्याचे ते मंत्री होते. १९५७ मध्ये पुसद मतदार संघातून, दूसऱ्यांदा कृषीमंत्री म्हणून वसंतरावांची निवड झाली. वसंतराव नाईक यांच्या कारकिर्दीत भारतीय शिष्टमंडळाने जपानला भेट दिली. १९६० मध्ये राज्याचे महसूलमंत्री, १९६३, १९६७ आणि

१९७२ मध्ये महाराष्ट्राचे मुख्यमंत्री म्हणून, वसंतरावांनी कार्यभार पाहिला. व दिनांक १८.०७.१९७१ रोजी वसंतराव नाईक यांनी जगाचा निरोप घेतला. ग्रामीण रोजगार हमी योजना आणि गरीबी हटाव या योजना वसंतराव नाईक यांनी राज्यात प्रभावीपणे राबविल्या. राज्यात एकूण चार कृषी विद्यापिठांची निर्मिती वसंतराव नाईक यांनी केली. वसंतरावांचे कार्य राज्यातील जनतेला सतत प्रेरणादायी ठरेल असे आहे. 'अनंत आमुची ध्येयासक्ती, अनंत अनंत आशा! किनारा तुला पामराला!!' ही उक्ती सार्थ होईल असे वसंतरावांनी कार्य केले आहे. त्यांची ध्येयासक्ती आणि आशा भावी पिढीला सतत मार्गदर्शन आणि शक्ती देत राहतील असा विश्वास वाटतो.

पायाभरणी आणि उभारणी

म

महाराष्ट्राचे पहिले मुख्यमंत्री यशवंतराव चव्हाण यांनी लोकशाही विकेंद्रीकरणाचे स्वप्न पाहिले. या स्वप्नाला मूर्त रूप देण्यात वसंतराव नाईक यांची भूमिका मोलाची ठरली. राज्याची सत्ता मुंबईच्या मुख्यालयात न एकवटता ती खेड्यापाड्यांपर्यंत विकेंद्रीत झाल्याशिवाय खन्या अर्थाने आदर्श लोकशाहीची प्रतिष्ठापना होणार नाही याची यशवंतराव चव्हाण यांना जाणीव होती. याच भूमिकेतून त्यांनी तत्कालीन महसूलमंत्री वसंतराव नाईक यांच्या अध्यक्षेतेखाली 'लोकशाही विकेंद्रीकरण समिती' नेमली. यशवंतरावांनी टाकलेला विश्वास वसंतरावांनी सार्थ ठरविला. पंधरा महिन्यांच्या सातत्यपूर्ण

अभ्यासातून त्यांनी आपला अहवाल सादर केला. आज महाराष्ट्रात अस्तित्वात असलेल्या लोकशाही विकेंद्रीकरण व्यवस्थेचे मूळ या अहवालत आहे. या अहवालावरुनच महाराष्ट्र पंचायत समिती व जिल्हा परिषद कायदा अस्तित्वात आला. जिल्हा परिषदेचा अध्यक्ष जिल्हाधिकारी न राहता तो लोकांनी निवडून दिलेला प्रतिनिधी असावा ही त्यांची शिफारस क्रांतिकारी होती. ग्रामीण भागातील नेतृत्वाला निर्णय प्रक्रियेत मोठा वाव असला पाहिजे ही

किरण केंद्रे

त्यांची भूमिका होती. सत्तेच्या विकेंद्रीकरणाचे हे मॉडेल देशभर स्वीकारले गेले. त्यामुळे सत्तेच्या विकेंद्रीकरणाचे श्रेय जसे महाराष्ट्राचे आहे तसेच ते वसंतराव नाईक यांचे देखील आहे.

मराठीला राजभाषेचा दर्जा

१ मे १९६६ रोजी वसंतराव नाईकांनी घोषणा केली आणि ४ कोटी लोकांच्या हृदयात असलेल्या मराठीला राजभाषेचा दर्जा मिळाला. राज्यातील शासनाचे कामकाज मराठीतून चालविण्यात यावे असे आदेश देण्यात आले. तथापि, राज्यातील इतर भाषा

बोलणाऱ्या लोकांची गैरसोय होणार नाही असा विश्वासही देण्यात आला. नागपूर, पुणे, औरंगाबाद येथे भाषा संचाल नालयाची विभागीय कार्यालये सुरु करण्याचे ठरविण्यात आले. या निर्णयापूर्वी इंग्रजी हे शासन व्यवहाराचे माध्यम होते. एक परकीय भाषा माध्यम असल्यामुळे शासन आणि जनता यांच्या अंतर राहत असे. लोकशाहीत शासन व जनता यांच्या जवळीक निर्माण करण्याचे काम भाषेच्या माध्यमातून घडून येईल हा विश्वास या निर्णयामागे होता.

शेतीसुधारणा

वसंतराव नाईक यांना हरितक्रांतीचे प्रणेते मानले जाते. महाराष्ट्रात अन्नधान्याचे उत्पादन वाढावे, राज्य अन्नधान्याच्या बाबतीत स्वयंपूर्ण व्हावे या एकाच ध्येयाने त्यांना झापाटून टाकले होते. इथला सामान्य माणूस हा शेतीवर निर्भर आहे म्हणून त्याचे कल्याण आधी व्हायला हवे अशी त्यांची धारणा होती. जिथं जाईन तिथं मी शेतीचा प्रचार करीन, शेतकऱ्यांच्या अडचणी दूर करीन, ही भूमिका घेऊन संपूर्ण महाराष्ट्रात त्यांनी शेती विषयाला प्राधान्य दिले. आधुनिक बियाणे, खते यांचा वापर वाढावा, शेतकऱ्यांचा शेतीकडे पाहण्याचा पारंपरिक दृष्टीकोन बदलून त्यांनी आधुनिक पद्धतीने शेती कसण्यासाठी उद्युक्त व्हावे यासाठी त्यांनी राज्यभर दौरे केले. आपल्या अभ्यासपूर्ण अनु अमोघ वाणीने शेतकऱ्यांत चैतन्य निर्माण केले. “जावूची कांडी फिरवून आपण एका दिवसात स्वयंपूर्ण होणार नाही. कष्ट तुम्हाला करायचे आहेत, साधने मला पुरवायची आहेत. साधने पुरविण्यात मी कमी पडणार नाही,” असे ते आवर्जून सांगत. त्याच्या प्रयत्नांना फळ मिळत गेले. महाराष्ट्रात शेतीच्या आधुनिकीकरणास मोठ्या प्रमाणात चाल ना मिळाली. आज भरघोस उत्पादन देणारी हिरवी शेती पाहताना त्यात वसंतराव नाईकांचे प्रतिबिंब उमटल्याचे दिसते.

जमीन सुधारणा

जमीन सुधारणा कायदा तयार करणारे महाराष्ट्र हे पहिले राज्य

आहे. ‘कसेल त्याची जमीन’ ही भूमिका सर्वप्रथम महाराष्ट्राने स्वीकारली. ‘खोती’ तसेच ‘मालगुजारी’ नष्ट करणारे देखील महाराष्ट्र हे पहिले राज्य आहे. जमीनधारणेच्या बाबतीत असणारी विषमता दूर करणे आणि प्रत्यक्ष कसणाऱ्या कुळांना सर्व तहेच्या पिळवणुकीपासून संरक्षण देणे हा या उपाययोजनांचा मुख्य उद्देश होता. त्यायोगे जमिनीची उत्पादनक्षमता वाढवून धान्योत्पादन वाढवण्यास शेतकऱ्यांना उत्तेजन मिळेल अशी अपेक्षा होती. वसंतराव नाईकांच्या या जमीन सुधारणा विषयक निर्णयामुळे सामाजिक न्यायाचे तत्व प्रस्थापित होण्यास मोठी मदत झाली.

उद्योगांचा विस्तार

वसंतराव नाईक मुख्यमंत्री झाल्यानंतर महाराष्ट्र राज्य औद्योगिक विकास मंडळाच्या (एमआयडीसी) कार्याला अधिक गती मिळाली. मुंबई परिसरात केंद्रीत झालेले उद्योग विश्व विकेंद्रीत होऊन इतर शहरांमध्ये विस्तार पावले. बुटीबोरी (नागपुर), वाळुंज (औरंगाबाद), सातपूर-अंबड (नाशिक), इस्लामपूर (सांगली), लातूर (जि. लातूर) इ. औद्योगिक वसाहती त्यांच्याच काळात निर्माण झाल्या. ऑटोमोबाईल, केमिकल, इंजिनीअरिंग उद्योग, फार्मास्युटिकल अशा विविध क्षेत्रातील उद्योगांना एमआयडीसीने जागा देऊन महाराष्ट्रात मोठ्या प्रमाणात उद्योगाचे विकेंद्रीकरण केले. एमआयडीसीने जमीन विकसीत करून उद्योजकांना पायाभूत सर्व सुविधा उपलब्ध करून दिल्या. परिणामतः ग्रामीण भागातल्या

जुलै २०१३

जनमानसाची शिंदोरी

सुशिक्षित तरुणांना आणि मजुरांना स्थानिक पातळीवर रोजगार मिळण्यास मदत झाली.

रोजगार हमी योजना

महाराष्ट्राची रोजगार हमी योजना आज संपूर्ण देशभर स्वीकारली गेली आहे. श्री. वि.स. पांगे यांनी या योजनेची संकल्पना मांडली. लाखो हातांना हक्काचे काम देणारी ही योजना यशस्वीपणे राबविण्यासाठी वसंतराव नाईक यांनी अहोरात्र परिश्रम घेतले. ‘मागेल त्याला काम’ असे या योजनेचे स्वरूप होते. स्त्री आणि पुरुष यांना समान मजुरी, काम करणाऱ्या महिलांच्या लहान मुलांना सांभाळण्यासाठी निवारा ही या योजनेची वैशिष्ट्ये होती. रोजगार हमी योजनेच्या माध्यमातुन राज्यभरात मोठ्या प्रमाणात काम निर्माण झाले. महाराष्ट्रातील कष्टकरी शेतमजुराचा स्वाभिमान या योजनेने जगवला आणि दुष्काळी परिस्थितीत शेतमजुराला वाच्यावर न सोडता त्याला रोजगार मिळवून दिला. दुष्काळी भागासाठी तर ही योजना वरदान ठरली. जमीन सपाटीकरण, रस्ते बांधणी, पाझार तलाव, साठवण तलाव, विहीर खोदाई इ. कामे मोठ्या प्रमाणात

झाली. वसंतराव नाईक यांच्या दूरदृष्टीतून अल्पवधीतच ही योजना यशस्वी अन पथदर्शी ठरली.

महाराष्ट्र राज्य लॉटरी

१९६९ साली महाराष्ट्र राज्य लॉटरीला सुरुवात झाली. ती सुरु होण्यामागची पाश्वर्भूमी कामगारवर्गाला मटक्याच्या व्यसनातुन बाहेर काढण्याची आहे. त्या काळात मटक्याच्या नादी लागून कामगारवर्ग आणि मध्यमवर्गाच्या आयुष्याची धूळधाण होत होती. या विषयीची चर्चा सुरु झाल्यानंतर मुख्यमंत्री वसंतराव नाईक यांनी मटक्याला सामाजिकदृष्ट्या पर्यायी व्यवस्था निर्माण करण्याकरिता महाराष्ट्र राज्य लॉटरीची सुरुवात केली. एक रुपयात लाखो रुपयांची बक्षिसे जाहीर करण्यात आली. त्यावेळी या योजनेवर टीकाही झाली. मात्र, वसंतराव नाईक यांनी स्पष्टपणे सांगितले की, “मुंबईच्या

गिरणी कामगार आणि कष्टकारी जनता मटक्यावर शेकडो रुपये खर्च करीत आहे आणि बरबाद होत आहे. केवळ मटका बंद करून या जुगारापासून सुटका होणार नाही. त्याला सामाजिक पर्याय निवडावा लागेल म्हणून ही लॉटरी सुरु करतो आहे. ज्याचा रुपया जाईल तो विकासकामाला जाईल आणि काही जणांना फायदा पण होईल”.

कापूस एकाधिकार योजना

कापूस उत्पादक शेतकरी हा राज्याच्या अर्थव्यवस्थेचा एक प्रमुख आधार आहे, याची वसंतराव नाईक यांना जाणीव होती. मात्र, विदर्भातले शेतकरी पिढ्यान पिढ्या अडते, दलाल आणि व्यापार्यांच्या शोषणाखाली भरडले जात होते. ऐन मोसमात कापूस बाजारात आला की भाव पाडून व्यापारी तो खरेदी करीत. बैलगाडी घेऊन आलेला आणि नडलेल्या शेतकऱ्याला कापूस न विकता परत जाणे शक्य नसे. परिणामतः शेतकरी लुटला जाऊ लागला. ही लुट थांबविण्याचे वसंतराव नाईक यांनी ठरविले. त्यावेळचे सहकार मंत्री यशवंतराव मोहिते यांनी पुढाकार घेतला अन् या दोघांच्या एकत्रित प्रयत्नांमधून अभिनव अशा ‘कापूस एकाधिकार’ योजनेचा जन्म झाला. यासाठी १९७१ मध्ये ‘कापूस संकलन प्रक्रिया व विपणन’ हा कायदा विधानमंडळात संमत करण्यात आला. राज्यातल्या कापूस उत्पादक शेतकऱ्यांना योग्य भाव देणारी ही योजना होती. यामुळे शेतकऱ्यांना योग्य भाव देणारी ही योजना होती. यामुळे शेतकऱ्यांचा कापूस भाव पाडून घेणे थांबले. कापसाची आधारभूत किंमत ठरविली जाऊ लागली. कापसाला हमी भाव मिळाला. या कापसावर प्रक्रिया करून विपणनाची व्यवस्था करण्यासाठी यंत्रणा उभारली गेली. नडलेल्या शेतकऱ्याची लूट करण्याच्या वृत्तीला चाप लावण्यात यश आले.

नवी मुंबईची निर्मिती

मुंबईची भरमसाठ झालेली वाढ, प्रचंड गर्दी, अपुरे अन् अरुंद रस्ते, घरांची वाढती समस्या या सर्व बाबींचा विचार करून वसंतराव नाईक यांनी मुंबईला पर्याय म्हणून नवी मुंबई वसविण्याचा महत्वाकांक्षी निर्णय घेतला. त्यासाठी सिडको या नव्या आस्थापनेची निर्मिती केली. आज नवी मुंबई हे अत्याधुनिक सुविधांनी परिपूर्ण असे नियोजनबध्द शहर म्हणून

ओळखले जाते. चाळीस वर्षांपूर्वी वसंतराव नाईक यांच्या दूरदृष्टीतून या शहराची निर्मिती आकारास आली. स्वप्न पाहणं सोपं असतं; पण ते प्रत्यक्षात उत्तरवर्ण महाकठीण ! मात्र, वसंतराव नाईकांनी हे नवे शहर वसविण्याचे अवघड स्वप्न प्रत्यक्षत उत्तरवून दाखविले. त्या काळात आजच्या एवढी अत्याधुनिक यंत्रसामुग्री नव्हती, तरी देखील त्यांनी वाशी येथील खाढीवरचा महाकाय पूल बांधण्याचा चंग बांधला आणि तो तो पूर्णत्वास नेला. पुलामुळे मोठे परिवर्तन घडून आले. लोक हळूहळू राहावयास जाऊ लागले. आज नवी मुंबई हे प्रतिष्ठित शहर आहे. रेल्वे, वाहतूक, मूलभूत सुविधा, मुबलक पाणी, मोठमोठे मॉल्स यांची रेलचेल आहे. मार्गील चाळीस वर्षांत या शहराचा विकास अन् विस्तार वेगाने होतोच आहे. वसंतराव नाईकांच्या द्रष्टेपणाचेच ते प्रतीक आहे.

ग्रामीण विद्युतीकरण

वसंतराव नाईक मुख्यमंत्री झाल्यावर महाराष्ट्र राज्य विद्युत मंडळाला अधिक गतिमान करण्यात आले. महाराष्ट्रातील खेड्यापाड्यांमध्ये वीज पोहोचविण्याचा चंग बांधला गेला. वीज उत्पादनावर भर देण्यात आला. राज्यात वीजनिर्मिती केंद्राची मालिका उभारण्याचे प्रयत्न सुरु झाले. खापरखेडा, पारस, भुसावळ (औषिक), पोफळी, येलदरी (जलविद्युत) हे प्रकल्प उभारले गेले. त्याचवेळी विविध महाविद्यालयांतुन विद्युत अभियांत्रिकीचे शिक्षण मोठ्या प्रमाणात सुरु झाले. त्याचा परिणाम होऊन या क्षेत्रातील तंत्रज्ञ व कर्मचारी यांची उणीव भासली नाही. प्रारंभी काही मोजक्या शहरांमध्येच विद्युतीकरण झाले होते. मात्र, ही वीज गावागावांत पोहोचविण्याचे ध्येय त्यांनी उराशी बाळगले. विद्युतीकरणाच्या माध्यमातुन खेड्यापाड्यांचे रुपच पालटले. नवनविन उद्योगांना चालना मिळाली. शेतीला वीज मिळाल्यामुळे दुबार पीक घेणे शक्य होऊ लागले. त्याचा परिणाम उत्पादन वाढीवर झाला. वसंतराव नाईकांच्या अविरत प्रयत्नातुन घराघरातला काळोख दूर होऊन समृद्धीचा उजेड अवतरला.

दुष्काळाशी मुकाबला

१९७२ साली पडलेला भीषण दुष्काळ हे महाराष्ट्रावरील मोठे संकट होते. पाऊस, नदीनाले आटलेले, पिइयाच्या पाण्याची तीव्र टंचाई, शेतात कामच नसल्याने मजुरी नाही, उपासमारी अशा बिकट परिस्थितीतून मार्ग काढणे हे मोठे आव्हान होते. पण, वसंतराव नाईक डगमगले नाहीत. निसर्गामुळे ओढवलेल्या या अपत्तीवर मात करण्याचा निर्धार वसंतराव व त्यांच्या सहकाऱ्यांनी केला.

या काळात पहिला निर्णय घेतला गेला तो शाळा-कॉलेजमधील विद्यार्थ्यांची फी भरण्याचा दुष्काळामुळे कुणाचेही शिक्षण थांबू नये अशीच यामागची भूमिका होती; शिवाय शिक्षण सुरु असताना

रोजगार हमीवर काम करण्याची इच्छा असणाऱ्या विद्यार्थ्यांना अर्धवेळ काम करण्याची मुभा देण्यात आली. याचा फायदा हजारे विद्यार्थ्यांना झाला.

या काळात गावतापळीवर तलाव खोदण्याचे आणि नालाबंडींगचे काम मोठ्या प्रमाणात करण्यात आले. पुढील काळात याचा मोठा फायदा अवघ्या महाराष्ट्राला झाला. दुष्काळात हाताला काम मिळणे महत्वाचे होते, म्हणून त्यांनी पंतप्रधानांना भेटून रेल्वेची कामे काढण्याची विनंती केली. त्याचबरोबर पिण्याच्या पाण्यासाठी गावेगावी टँकरने पाणी पुरविण्यात आले. माणसासोबतच जनावरांचीही काळजी घेण्यात आली. जनावरांच्या छावण्या उभारण्यात आल्या. पशुधन कत्तलखान्याकडे जाणार नाही हे पाहिले गेले. वसंतराव नाईकांची कसोटी पाहणारा हा काळ होता. त्यावर ते सर्वार्थाने खरे उतरले.

कृषी विद्यापीठांची निर्मिती

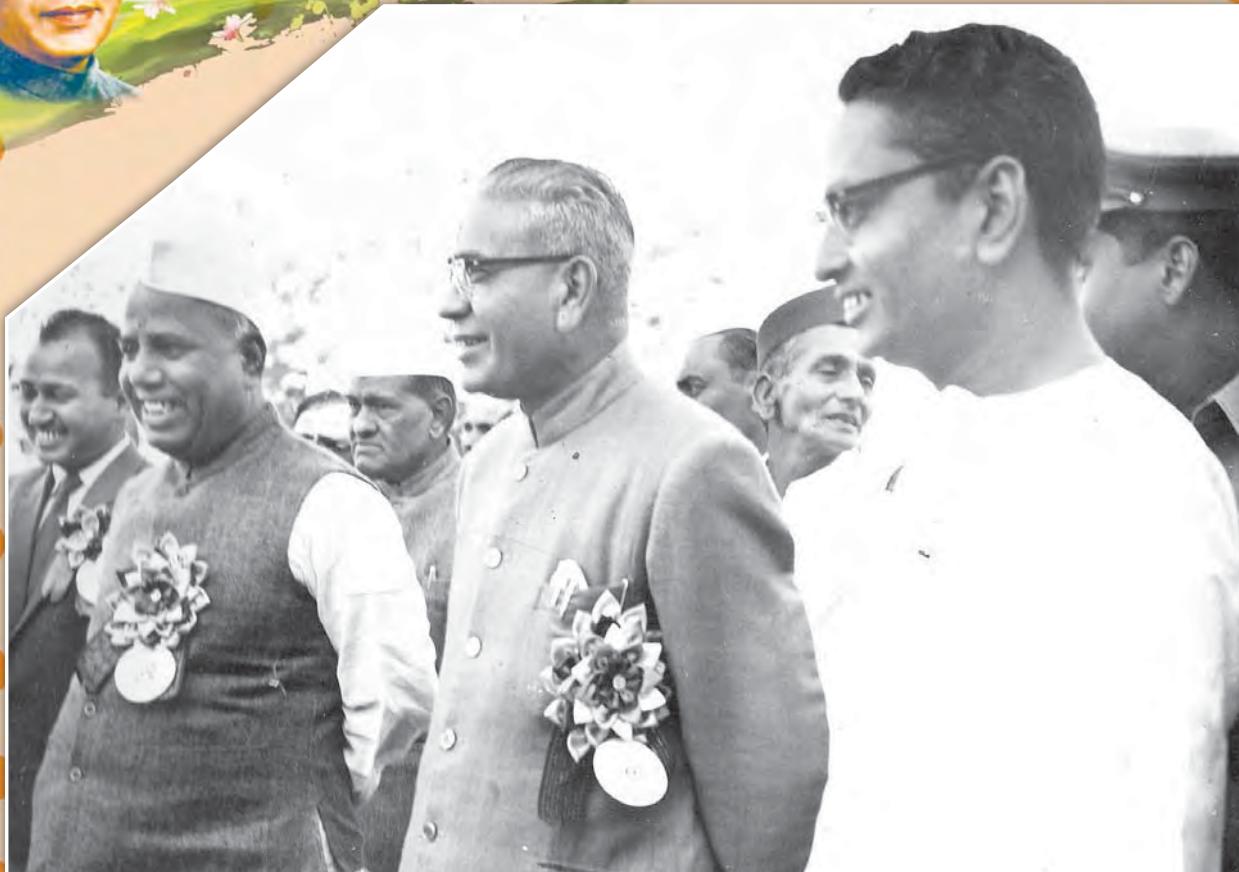
महाराष्ट्रात चार स्वतंत्र कृषी विद्यापीठांची स्थापना करण्याचा निर्णय म्हणजे वसंतराव नाईक यांच्या शेतीविषयक वैज्ञानिक दृष्टिकोनाचा सर्वोच्च कळस होता. कोठारी आयोगाने शेतीसुधारणेच्या कार्यक्रमाला अग्रक्रम देण्याची शिकारस करताना प्रत्येक राज्यात एक कृषी विद्यापीठ असावे असे सुचिविले होते. वसंतराव नाईक यांनी या विषयाचा शास्त्रशुद्ध अभ्यास केला; तेव्हा त्यांच्या लक्षात आले कि, बियाण्यांच्या नव्या जाती शोधणे, कमी पावसात येणारे बियाणे तयार करणे, मातीचा पोत तपासणे इ. गोष्टींचे संशोधन होणे आवश्यक आहे. यासाठी त्यांनी कृषी संचालकांच्या अध्यक्षतेखाली समिती स्थापन केली. पहिले कृषी विद्यापीठ अहमदनगर जिल्ह्यात राहुरी येथे उभारण्याचे ठरले. पुढे अकोला, परभणी आणि दापोली येथे कृषी विद्यापीठांची स्थापना करण्यात आली. यातून विभागीय समतोलही साधण्यात आला. कृषीक्षेत्रात संशोधन, अध्यापन व कृषीसेवा या त्रिसूत्रीतून विद्यापीठे कार्यरत झाली. पुढील काळात या विद्यापीठांनी शेती सुधारण्याच्या क्षेत्रात मोलाची भूमिका बजावली आहे. या राज्यात चार कृषी विद्यापीठे स्थापन होण्याचा विक्रम वसंतराव नाईक यांच्याच नावावर आहे. वसंतराव नाईक आणि शेती यांच्या अन्योन्य संबंधांचेच हे उदाहरणे आहे.

एकूणच वसंतराव नाईक यांची कारकीर्द ही महाराष्ट्राची उभारणी करणारी ठरली. कृषी, शिक्षण, आरोग्य, रोजगार, उद्योग, नागरी विकास इ. क्षेत्रात त्यांनी भरीव कामगिरी केली. अनेक संकटांमधून त्यांनी महाराष्ट्राला बाहेर काढले. अविरत प्रयत्नशीलता, वैज्ञानिक दृष्टीकोन, माणसांची पारख, सामान्य जनांविषयीचा कळवळा,

शत्रुलाही आपलंसं करणारी प्रसन्न वाणी इ. त्यांच्या व्यक्तीमत्वाची वैशिष्ट्ये होती. अहोरात्र महाराष्ट्राचा विकास आणि विकासाचा ध्यास लागलेल्या या भूमिपुत्राला 'विकासपुरुष' हीच उपाधी सार्थ ठरते.

ठळक निर्णय -

- ★ पंचायतराज्य संकल्पनेची प्रभावी अंमलबजावणी.
- ★ कापूस एकाधिकार योजना.
- ★ रोजगार हमी योजना.
- ★ १९६६ साली झालेल्या कोयनेच्या भीषण भूकंपातील आपदग्रस्तांचे पुनर्वर्सन.
- ★ पानशेत पुरात वाहून गेलेल्या ७० हजार घरांची बांधणी.
- ★ १९७० च्या भिवंडी शहरात झालेल्या जातीय दंगलीतील आपदग्रस्तांना तातडीने साहाय्य.
- ★ विधानसभा आणि विधान परिषदेतील विरोधी पक्ष नेत्याला 'कॅबिनेट मंत्री' पदाचा दर्जा दिला.
- ★ महाराष्ट्रातील विरोधी पक्ष नेत्यांवर, कार्यकर्त्यांवर राजकीय आणि सार्वजनिक आंदोलनात भाग घेतला म्हणून गुन्हेगारी स्वरूपाच्या केसेस (चॉप्टर केसेस) न करण्याचा निर्णय.
- ★ १९७२ च्या दुष्काळात धान्य टंचाई, चारा टंचाई यावर मात करण्यासाठी विविध निर्णय. शेतीचे नुकसान आणि पिण्याच्या पाण्याचे प्रश्न सोडवण्यासाठी अग्रक्रम.
- ★ ज्वारीची खरेदी मार्केटिंग फेडरेशनमार्फत करण्याचा निर्णय.
- ★ शेतीला आधुनिक करण्यासाठी, शेतीचे नियोजन व कमी पावसातल्या बियाणांची निर्मिती करण्यासाठी चार कृषी विद्यापीठांची स्थापना.
- ★ भाडेतत्वावरील घरांच्या योजनेची सुरुवात.
- ★ जिल्हा नियोजन मंडळाची निर्मिती.

रत्नपारखी वसंतराव

भा

रत्नपारखी वसंतराव (२५ वर्ष), राजस्थानमध्ये मोहनलाल सुखाडीया (१८ वर्ष) व पंजाबमध्ये कैरो (१३ वर्ष) या तीन मुख्यमंत्र्यांनी गाजवलेले प्रदीर्घ कालावधीचा अपवाद सोडला तर महाराष्ट्रात सर्वाधीक काळ म्हणजे ११ वर्ष २ महिने १४ दिवस एतका दीर्घ कार्यकाल गाजवणारे वसंतराव नाईक हे एकमेव मुख्यमंत्री होते.

१ जुलै १९९३ ला यवतमाळ जिल्ह्यातील पुसद तालुक्यातील गहुलीसारख्या लहानशा खेड्यात बंजारा या भटक्या विमुक्त जमातीत जन्मलेले वसंतराव नाईक यांनी आपली इहलोकाची यात्रा दि. १८

न. मा. जोशी

ऑगस्ट १९७९ ला संपवली. आयुष्याची उणीपुरी ६६ वर्ष म्हणजे दीर्घ काल नव्हे, पण या आयुष्यातील अर्धे आयुष्य वसंतराव नाईकांनी समाजसेवा आणि राजकारणात घालवले. ‘अहर्निशम सेवा महे’चा ध्यास घेत त्यांनी शेती आणि शेतकऱ्यांचे जीवन उन्नत व्हावे, प्रगत व्हावे, शेतकरी सुखी व्हावा यासाठी अपार कष्ट सोसले. सौजन्य, माणुसकी आणि चांगुलपणा या वैशिष्ट्यांनी लल-मभूत झालेले वसंतरावांचे व्यक्तिमत्त्व काळाच्या पडद्याआड जाऊन ३३ वर्ष झाली तरीही त्यांच्या कार्याच्या आठवणींनी आजही लाखो लोकांचे डोळे पाणावतात यातच वसंतरावांचे मोठेपण

जनमानसाची शिंदोरी

सामावलेले आहे. कार्लाईल किंवा विस्टन चर्चिल यांनी सांगितलेली मोठ्या माणसांची सर्व लक्षणे नाईक साहेबांच्या ठिकाणी होती.

मी अमरावतीला स्वातंत्र्यसंग्राम सेनानी आणि ज्येष्ठ पत्रकार दिवंगत बाळासाहेब मराठे यांच्या ‘हिंदुस्थान’मध्ये पत्रकारितेचे धडे गिरवत यवतमाळात प्राध्यापकीच्या निमित्ताने आले. ज्येष्ठ पत्रकार मा.गो. वैद्य, दि.भा. उपाख्य मामासाहेब घुमरे यांच्या मार्गदर्शनात, ‘तरुण भारत’मध्ये वार्ताहर म्हणून काम करताना स्वाभाविकच वसंतराव नाईक साहेब यांच्या पैलूना अल्पकाळासाठी का होईना अनुभवता आले. नाईक साहेबांचे व्यक्तिमत्त्व किंती धीरोदात्त होते, याचा अनुभव त्यांच्या राजीनाम्याच्या वेळी आला. नाईक साहेबांचे भाषण १९७५ फेब्रुवारीच्या दुसऱ्या आठवड्यात यवतमाळच्या नगर भवनात सुरु असतानाच मुख्यमंत्री पदाचा राजीनामा देण्याबाबतचा संदेश त्यांना प्राप्त झाला; मात्र अजिगात विचलीत न होता नाईक साहेबांनी भाषण केले आणि मुंबईला गेल्यावर २० फेब्रुवारी १९७५ रोजी आपल्या मुख्यमंत्री पदाचा स्थितप्रश्न वृत्तीने राजीनामा दिला. मुख्यमंत्री पदावरुन पायउतार झाल्यावर नाईक साहेब प्रथमच पुसदला आले तेव्हा यवतमाळवरुन दि.ल. पांडे, देशपांडे गुरुजी, मनोहर चोखाणी, दादा राऊत, पुंडलिक मोरघडे, म.गा. मेश्राम, राजाभाऊ जोगळेकर, दिनकर बोधनकर असे ज्येष्ठ पत्रकार माहिती व जनसंपर्क कार्यालयाच्या जीपमधून पुसदला गेले होते. या ज्येष्ठ पत्रकारांसोबत माझीदेखील वारी घडली. मुख्यमंत्री असतानाचे नाईक आणि मुख्यमंत्री नसतानाचे नाईक यात कोणताच फरक आम्हाला जाणवला नाही. पूर्वीसारख्याच गपा, पीक-पाण्याच्या गोष्टी, शेतकऱ्यांच्या समस्या यावर नाईकसाहेबांनी दिल खुलास गपा मारल्या, जेवण केल्याशिवाय कोणीही जाऊ नका ही त्यांची विनंती त्यांच्याजवळ असलेल्या आपुलकीचा परिचय करून देणारी होती.

बंजारा क्रांतीदल हा संघटना स्थापन करणारे हरिभाऊ राठोड यांनी नाईक साहेबांना दाभ्यासारख्या लहान गावात आणले होते. नाईक साहेब तेव्हा हेलिकॉप्टरने दाभ्याला आले होते. गंमत म्हणजे हेलिकॉप्टर आकाशात घिरट्या घालत होते तेव्हा हरिभाऊंच्या वडिलांनी पांढरी झेंडी दाखवून हेलिकॉप्टर खाली उतरविले होते. हरीभाऊ राठोड यांच्या बाबतीतही बंजारा समाजातील हरहुन्नरी तरुण असा उल्लेख नाईक साहेब करायचे. पुढे हरीभाऊसुध्दा खासदार झाले. ‘‘ई छोरा भविष्यमाई खुब मोटदा वी’’. अर्थात, हा मुलगा भविष्यात खूप मोठा होईल, असे नाईकसाहेब यांनी हरीभाऊंच्या बाबतीत भविष्य वर्तविले होते ही आठवण खुद हरीभाऊंनीच सांगीतली. उल्लेखनीय म्हणजे बंजारा जमातीला भटक्या व विमुक्त जाती प्रवर्गात मान्यता देऊन त्यांना महाराष्ट्रात आरक्षण देणारे वसंतराव नाईक हेच होते, असेही हरीभाऊ राठोड

यांनी सांगितले.

मुख्यमंत्री पदावरुन पायउतार झाल्यावरही नाईक साहेबांनी शेतकऱ्यांच्या भल्याचा घेतलेला वसा सोडला नव्हता. गरीब शेतकऱ्यांना त्यांची शेती फुकटाट नांगरुन, वर्खरुन देणे त्यांच्या शेतात पेरणी करून देणे, निंदण करून देणे इतकेच नव्हे, तर पीक काढून थेट त्यांच्या घरात पोहोचवून देण्यापर्यंतचे अविश्वसनीय वाटतील असे उपक्रम नाईक साहेबांनी केले होते. मुख्यमंत्री पदाची नाईक साहेबांची यशस्वी कारकीर्द पाहून त्यांनी अंमलात आणलेल्या पंचात राज, रोजगार हमी, कापूस एकाधिकार इत्यादी योजना पाहून आंध्रमध्ये ब्रह्मानंद रेडीचे सरकार असताना लोक म्हणायचे की, ‘वसंतराव नाईकांना आमच्या राज्यात मुख्यमंत्री म्हणून डेप्युटेशनवर पाठवा’. नाईक साहेबांच्या कर्तृत्वाची ही पावतीच म्हटले पाहिजे.

वसंतराव नाईकांचे शेती आणि शेतकरी यांच्याबद्दलचे नाते एवढे घटू होते की त्यांचे कोणतेही भाषण शेती आणि शेतकऱ्यांच्या उल्लेखाशिवाय होतच नव्हते. रा.सू. गवई यांनी कविर्वय ग.दि. माडगूळकरांच्या काव्यमय शैलीतील वसंतराव नाईकांसंबंधीच्या ओळी आपल्या आठवणीत नोंदवताना म्हटले आहे की, महाराष्ट्राची शेती आता नागवी उघडी नाही. तिच्या कटीला आज लाज राखील असे हिरवे वस्त्र आहे. शालीनता सांभळता येईल एवढी कंचुकी तिच्या वक्ष स्थळावर आहे. ती पायघोळ पैठणी नेसून मिरवील तेव्हा वसंतरावांचे सारे मनोरथ फळाला येतील. ज्येष्ठ पत्रकार मधुकर भावे यांनी म्हटल्याप्रमाणे बंजारा जमातीसारख्या एका भटक्या जमातीत जन्माला आलेल्या वसंतराव नाईक यांनी शहाणपण, प्रेमळपण, माणुसकी आणि खच्या अर्थाते बांधिलकी म्हणता येईल अशा शेतकऱ्यांशी बांधिलकी ठेवून महाराष्ट्राच्या साचिवालयाचे (म्हणजे आजच्या मंत्रालयाचे) दरवाजे पागोट्यावाल्या शेतकऱ्यांसाठी सताड उघडे केले. राजकारणात एवढ्या मोठ्या पदावर ११ वर्षे राहूनसुध्दा नप्रता, ऋजूता आणि माणुसकी या गुणांचे एक विलोभनीय दर्शन नाईक साहेबांनी घडवले.

नाईक साहेबांचे एका शब्दात वर्णन करावयचे झाल्यास ‘रत्नपारखी’ असे केल्यास अतिशयोक्ती ठरू नये.

जुलै २०१३

जनमानसाची शिदोरी

जुलै २०१३

जनमानसाची शिंदोरी

**मराठवाडा कृषी विद्यापीडाला महाराष्ट्राचे हरितक्रांतीचे जनक,
माझी सुख्यमंत्री वसंतराव नाईक क यांचे नाव दिल्याबदल
महाराष्ट्र प्रदेश कॉर्प्रेस कमिटीच्या वर्तीने महाराष्ट्र शासनाचे**

जाहिर आमार !